

MUHAMMED İKBÂL'DE AKIL VE AŞK

İsa ÇELİK*

Özet

Muhammed İkbâl'de Akıl ve Aşk

Akıl ve aşk, Muhammed İkbâl'in eserlerinde sıkça kullandığı kavramlardan ikisidir. Biz, bu çalışmamızda farklı fonksiyonları gereği birbirleriyle bağlantısı bulunan bu iki kavrama İkbâl'in nasıl yaklaştığını, bu tavrının mutasavvıfların tutumundan ne ölçüde etkilendiğini irdelemeye çalıştık. İkbâl, aşk ve akıl mukâyesesini daha çok şiirlerinde ele almaktadır. Birçok yerde o, mutasavvıflar gibi akli eleştirmiş, aşksız aklın görevini gereği gibi icrâ edemeyeceğini vurgulamıştır. O'na göre, Batılılar için akıl, hayât prensibidir; Doğulular için aşk, kâinâtın özüdür. Eğer aşk akıl ile berâber bulunursa, müstesnâ bir âlem meydana getirirler. O halde akıl ile aşk birlikteliği sağlanmalıdır.

Anahtar kelimeler: Muhammed, İkbâl, aşk, akıl

Abstract

Reason and Love in Muhammed Iqbal

The relationship between reason and love is one of the most commonly used expressions in the Works of Muhammed Iqbal. In this study we aimed at investigating how Iqbal approached these expressions, and to what extent he was affected by the behaviors of mystics since these expressions are related to each other due to their different functions. Iqbal handles the comparison of love and reason mainly especially in his poems. In many cases, he has criticized reason as those mystics and emphasized that reason without love would not fulfill its function properly. To him, reason is a principle of life for Westerners while love is the essence of universe for Easterners. If love and reason are together then they form a distinguished world then, the togetherness of reason and love should be maintained.

Key words: Muhammad, Iqbal, love, reason

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-posta: isacelik@hotmail .com

Giriş

Akıl ve aşk, asrın Mevlânâ'sı olarak bilinen Muhammed İkbâl'in eserlerinde çokça yer verdiği kavramlardan ikisidir. Bu çalışmamızda İkbâl'in sözü geçen kavramları nasıl kullandığını, ne şekilde mukâyese ettiğini, mutasavvıflardan nasıl etkilendiğini ve bu konudaki düşüncesi ile onlara yakınlığını incelemeye çalışacağız.

Kur'ân-ı Kerîm'de isim formunda geçmeyen, ancak fiil olarak 49 yerde zikredilen akıl, sözlükte ahmaklığın zıddı, ilim ve idrâk mânâsına geldiği gibi, mânî olmak, engellemek, alıkoymak ve bağlamak anlamına da gelir. Akla bu ismin verilmesinde, sâhibini kötülüklerden sakındırıp, tehlikelerden alıkoymasının etkili olduğu ifâde edilmiştir.¹ Terim olarak ise, varlığın hakikatini kavrayan, maddî olmayan fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; kıyas yapabilen güce verilen bir isimdir.² Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö.816/1413) ifâdesiyle akıl; kalpte bulunan ve kendisiyle doğru ile yanlışın, hak ile bâtılın bilindiği nurdur.³ Bir diğer deyişle akıl, insanın duyular vâsıtasıyla algılayamadıklarını idrâk etmesini sağlayan şeyin adıdır.⁴

Akıl, üzerinde en çok tartışma yapılan kavramlardan biridir. Akıllı kullanmak, araştırma ve bilgi edinmede zihnin hür olarak devreye sokulmasıdır. Deney ve gözlem eşliğinde yürüyen akıl üstün bir güce sâhiptir. Aksi takdirde fonksiyonlarını gereği gibi icrâ edemez.⁵

Akıl, insan zekâsının belli kanunlar içerisinde, belli kategorilere bağlı olarak kendine mahsus metodlarla düşünebilmesidir.⁶ Akıl, determinist dünyânın zekâmıza kazandırdığı şeydir. Eşyâ dünyâsında akıl dışı bir faâliyet yoktur. Bu

- 1 Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., XI, 458; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I-III, Matbaa-i Osmâniyye, İstanbul 1304-1305/1886-1887, III, 1446-1147; Âdem Ergül, *Kur'ân ve Sümnette Kalbî Hayat*, Altınoluk Yay., İstanbul 2000, s. 103.
- 2 Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, Mısır, ts., III, 4; Hüseyin b. Muhammed Rağîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Çarîbi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İstanbul 1986, ss.511-512; Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Kitâbu Keşşâfi Istilâhâtî'l-Fünûn*, I-II, Tashîh: Muhammed Vecîh-Abdulhak-Gulâm Kadir, ez-İntişarât-ı Hayyâm ve Şürekâühû, Kalküta, 1862, II, 1026vd; Yakûb b. İshak el-Kindî, *Felsefi Risâleler*, çev.: Mahmut Kaya, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 57; Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *DİA*, II, 238, ss. 238-242.
- 3 Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitabü't-Târîfât*, Basım yeri ve tarihi yok, ss. 151-152.
- 4 Şah Veliyyullah Dehlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğâ*, I-II, Kahire, ts., II, 88; a.mlf., *Hüccetullâhi'l-Bâliğâ*, I-II, çev.: Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul 1994, II, 272.
- 5 Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi Mantık İman*, İFAV Yay., İstanbul 1994, s. 73.
- 6 Seyyid Ahmet Arvasî, *Akıl ve Gönül*, Burak Yay., İstanbul 1996, s. 54.

sebeple eşyâ dünyâsına “mâkuller âlemi” de denilmektedir. Sanıldığı gibi, akıl yalnız insana verilmemiştir. Görebildiğimiz kadarıyla bütün eşyâ âlemi, bütün tabiat aklın sınırları içinde hareket etmekte, sünnetullâha aykırı düşmemekte ve bu konuda insandan daha hassas gözükmektedir.⁷

Kur'ân-ı Kerîm, vahyi dışlayarak her türlü çözümü akıldan beklemenin insanı hevâyâ esir edeceğini ve bunun da insanı subjektif çatışmalara yenik düşürerek birtakım rahatsızlıklara yol açacağını ifade etmektedir.⁸

İbn Atâ (ö.309/922), “akıl, sâdece kulluğun nasıl yapılacağını temin eden bir âlettir”⁹ demektedir. İmam Rabbânî (ö.1034/1624) ise, “Allah Teâlâ'nın varlığı, sıfatları, Peygamberler, vahiy, meleklerin mâsumiyeti, cennet ve cehennem, ebedî mutluluk ve ezâ, dînin bize açıkladığı diğer gerçekleri akılla bulabilmek mümkün değildir. Peygamberlerin bildirmesi dışında akıl bu gerçeklere ulaşabilme gücüne sâhip değildir”¹⁰ der.

Tolstoy'un meşhur sözlerinden biri şöyledir: “Akıl bana hiçbir şey öğretmedi, bildiğim her şey bana kalp vâsıtasıyla bildirildi.”¹¹

Arapça “İşk” kökünden gelen aşk lügatte, “sevdâ, aşırı ve şiddetli sevgi; bir kimsenin kendisini bütünüyle sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona bağlanması, yakınlık duyması ve düşkünlük göstermesi” mânâlarına gelir. Yine aynı kökten olup, “sarmaşık” anlamına gelen “aşeka” da aşk kelimesi ile ilgilidir. Nasıl ki, sarmaşık kuşattığı ağacın suyunu emer, yaprağını soldurur hattâ kurutursa, sevgi de sevenin sevgilisinden başka şeylerden ilgisini, alâkasını kestirir ve onu sarartıp soldurur.¹² Bu kelimenin eş

7 Arvasî, *age.*, s. 25.

8 Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, 19. bs., Yeni Boyut Yay., İstanbul 1999, s. 169. Bk.: Kehf, 18/28, Kasas, 28/50, Sad, 38/26.

9 Ebûbekir Muhammed Kelâbâzî, *Taarruf Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev.: Süleyman Uludağ, 2. bs., Dergah Yay., İstanbul 1992, s. 94.

10 Ahmed b. Abdülâhad el-Fârûkî es-Serhendî İmam-ı Rabbânî, *el-Mektûbât*, I-III, Demir Kitabevi, İstanbul 1963, III, 30, (Mektup: 23); Abdülhak Ensârî, *Şeriat ve Tasavvuf*, çev.: Yusuf Yazar, Rehber Yayıncılık, Ankara 1991, s. 108.

11 Romain Rolland, *Tolstoy Hayatı*, çev.: Tahsin Yücel, Varlık Yayınları, İstanbul 1969, s. 54.

12 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 251-252; İbnü'l-Arabî, *İlâhî Aşk*, çev.: Mahmut Kanık, İnsan Yay., İstanbul 1998, s. 71; Tehânevî, *age.*, II, 1012; Âsım Efendi, *age.*, III, 952-953; Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, Şamil Yay., İstanbul, ts., I, 63; Şeyh Fahreddîn İbrahim b. Şehriyâr, “İstulâhât-ı Ehl-i Tasavvuf,” çev.: Nurettin Bayburtlugil, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 1985, s. 347, ss.345-361; Süleyman Uludağ, “Aşk”, *DİA*, IV, 11; Mustafa Nihat Özön, *Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1959, s. 49; Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, 2. bs., İstanbul 1995, s. 41; M. Kemâl Atik, “Ârif”, *İslâmî Kavramlar*, s. 68; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1977, VI, 71; Mithat Enç, *Rûhbilim Terimleri Sözlüğü*, Karatepe Yay., Ankara 1990, s. 132.

anlamı olarak lisanımızda gönül vermek, sevgi, muhabbet ve sevdâ gibi kelimeler kullanılır.¹³

Aşk-ı ilâhî, aşk-ı lâhûtî, aşk-ı hakîkî, aşk-ı mânevî ve muhabbetullâh gibi deyimlerle ifâde edilen şekilleriyle, maksadı rûhânî ve rahmânî olan aşk-ı hakîkî anlatılır. Bunlar Allah aşkını ifâde eden deyimlerdir.¹⁴ Bir başka deyişle aşk-ı rûhânî, ilim, hayır, vazife gibi yüksek ve mânevî konulara karşı duyulan muhabbetir.¹⁵ Aşk, bir şuûr halidir;¹⁶ sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hüküm altına almasıdır. Sûfiler sevgiyi çeşitli kısımlara ayırırlar, umumiyetle de en son mertebeye aşkı koyarlar. Aşkı sevginin en mükemmel şekli sayarlar.¹⁷ Tasavvufta olgun insan olma yollarından biri de aşk yoludur ve bu, yolların en kısa olanıdır.¹⁸ “*Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeye muhabbet ettiğim için mahlûkatı yarattım*”¹⁹ hadîs-i kutsîindeki, ilâhî sevgi, taayyunât içinde yalnız sevenlerde, yani âşik olanlarda meydana gelir. Âşıkın sevgilisine âşik olması da işte bu sevgi sebebiyledir.²⁰

İkbâl’e göre, duâ ve ibâdet, tabiat âlemini tefekkür etmekle meşgul olan birinin zihnî faâliyeti içinde zorunlu bir tamamlayıcı olarak kabul edilmelidir. Tabiatı bilimsel açıdan araştırmak, sünnetullâhı araştırmak demektir. Bu, akılla olur ve giderek sezgilerimiz gelişir; Mutlak hakikat’e daha derinden nüfûz ederiz. Bu nedenle sezgi, imân ve aşkla elde edilen duygular, insanın mânevî yönden büyüüp gelişmesini sağlayacaktır. Bunun için akıl, sezgi ve aşk arasında bir uyum ve dengenin sağlanması şarttır.²¹

İkbâl’in eleştirdiği, tecrübî akılla (deney, gözlem) mânevî dünyâyı, sezgiyle

13 Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972, s. 164; Bu kelimenin İngilizce karşılığı ise “Love” sözcüğüdür. *Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük İngilizce Fransızca Almanca Karşılıklar Terimler Deyimler Atasözleri*, I-X, Ansiklopedik Yay., İstanbul 1982, I, 171.

14 Ali Seydî, *Resimli Kâmus-i Osmânî*, I-II, İstanbul 1330/1912, I, 684; Fehmi Kuyumcu, “Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme”, *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984), s.41; Aşk’ın neveleri için bk. *Muhyiddin İbn Arabî’de Tasavvuf Felsefesi*, çev.: Mehmet Dağ, Kırkambar Yay., İstanbul 1998, s.165-166.

15 Pazarlı, age., s.165.

16 Nurettin Topçu, “Aşkın Halleri”, *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 77, (Mayıs 1972), s.16, ss.16-19.

17 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.59vd.

18 Mehmet Demirci, *Yûnus Emre’de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1991, s.16.

19 Hadîsin sıhhati hakkında bk. İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ ve Müzîlû’l-İlbâs, ammâ ‘šteherâ mine’l-Ehâdîsi alâ Elsineti’-n-Nâs*, 4. bs., Beyrut 1405, II, 132.

20 Seyyid Muhammed Nûr, *Vâridat Şerhi*, haz.: M. Sadettin Bilginer-Mustafa Varlı, Esmâ Yayınları, İstanbul 1994, s.39.

21 Muhammed İkbâl, *İslâm’da Dînî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: N. Ahmed Asrar, Birleşik Yay., İstanbul, ts., s. 127-128; Recep İhsan Eliaçık, *İslâm’ın Yenilikçileri: İslâm Düşünce Tarihinde Yenilik Arayışları Kişiler Fikirler Akımlar III*, Söylem Yay., İstanbul 2002, III, 53.

(keşf, ilhâm) maddî dünyâyı anlamaya kalkışmaktır. İkbâl bu ikisini ayırmadan topyekûn tecrübe kavramını kullanmaktadır. Yer yer maddî dünyâyı anlamak için bilimsel tecrübe, mânevî dünyâyı anlamak için de mistik/mânevî tecrübe tâbirini tercih etmektedir. Burada bütünlüğü yakalamak amacıyla İkbâl, her ikisi de hayâtın içinde olduğu için birinin diğerine tercih edilmesini doğru bulmaz.²² Şu husûs unutulmamalıdır ki, sûfîlerin karşı çıktıkları akıl, hissî ve maddî âlemle ilgili olan tecrübî ve tabiî akıl değil, bu âlemin ötesine âit hükümler verme ve ilâhî hakîkati idrâk etme iddiâsında olan nazarî akıldır.²³

Aklın mâhiyeti ve sınırları üzerine yoğun bir mesâi sarfeden Karl Popper, akılcılığı tanımlarken, gerçek akılcılık ve sahte akılcılık diye ikiye ayırır. Ona göre gerçek akılcılık, insanın sınırlarının farkında olarak varlığı algılamadaki duruşunu belirlemesi, ne kadar çok yanıldığını, büyük ölçüde bilgisini başkalarına borçlu olduğunu bilerek düşünsel bir alçak gönüllülük sergilemesidir. Sahte akılcılık ise, insanın üstün düşünce yeteneklerine sâhip olduğu, her şeyi çözebileceği, kesinlik ve otorite ile bilme iddiâsıdır.²⁴

Mevlânâ'ya (ö.672/1273) göre, akıl, aşkın hallerini şerhe cesâret edince, balçığa batmış bir eşek gibi âciz kalır. Aşk, rûhânî ve mânevî bir hâl olduğundan onun hakîkat ve mâhiyeti yalnız ona nail olanlara malum olur. Yoksa akfî deliller, o hakîkatin binde birini bile tarif edemez.²⁵ Cüz'î akıl her ne kadar zekî olsa da, ilâhî aşkı anlayamaz. Zira cüz'î aklın sahası maddiyât, ilâhî aşkın sahası ise nihâyetsiz rûhaniyet âlemidir.²⁶

Ateşe dayanmak ve aşka inanmak ancak imânlardır. İman yoksa ne aşk ne âşık, ne nebî, ne velî ve ne de hakîkî insan vardır. Kâinatta her şey bir dönüş hâlinde, zerreden yıldızlara kadar bir cezbeye tutulmuş, bir aşka yakalanmış, adeta sarhoş gibidir. İnsan, nasıl bir şeye inanır da ona âşık olmaz? Sakin, heyecansız, ruhsuz duruyorsa o, inançsız, aşksız kupkurudur. O, ateşle irtibat kurduysa, nasıl olur da coşmadan, haykırmadan durabilir?²⁷ Nurettin Topçu'nun (ö.1975) akıl ile aşkın mukâyesesinde kanâati şudur: Aklın şüphesi var, aşkın şüphesi yoktur.²⁸

22 İkbâl, *İslâm'da Dînî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 134vd; Eliaçık, *age.*, III, 56-57, 86. Dipnot.

23 Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yayınları, İstanbul 1979, s. 151.

24 Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev.: Harun Rızatepe, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994, II, 200; Şehmus Demir, *Kuran'ın Yeniden Yorumlanması*, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, s. 41.

25 Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1324/1906, I, 97.

26 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 250.

27 Âmil Çelebioğlu, "İman, Aşk ve Mevlânâ", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB., İstanbul 1998, s. 27.

28 Nurettin Topçu, *İslâm ve İnsan: Mevlânâ ve Tasavvuf*, Dergâh Yay., İstanbul 1998, s. 34.

“Akıllı ve yaratıcı çılgınlık” olarak da ifâde edebileceğimiz dîvânelik, Kur’ân-ı Kerîm’in levâm (melâmet) diye andığı kişilik yapısının biraz daha keskin tavırlarla sergilenişidir.²⁹

Sebeplere takılanlar, maddenin ötesini göremeyen çoğunluğun desteğini sürekli yanlarında bulanlar, perdenin ötesini gören aşk adamını incitir, hattâ yarım akıllı ilan eder. Mâdem ki akıl, perdenin hep bu yanını görür, mâdem ki sır, aşkla bakabilenler için saklı kalır ve mâdem ki çoğunluk aşk adamının dâimâ yukarıyı, öteyi gören yaratıcı benini takdir edemez; o halde aşk eri, kalabalığın ölçülerinden anlayış beklememelidir. Mevlânâ, bunun için tek çıkar yol olarak kalabalığın kabullerini umursamamayı önermektedir. Mevlânâ’nın sisteminde bunun adı dîvâneliktir. Dîvânelik, aklın bütün güçlerini kullanmış olan Hak erinin aşka yükselmesiyle, kitleden gördüğü nankör tepkiye karşı takındığı aldırma-umursamazlık tavrı olarak verilebilir. Bu tavrın geçen yüzyıldaki en hareketli ve cesur savunucuları, İslâm-Doğu’da Muhammed İkbâl, Hıristiyan-Batı’da ise Niethzsche olmuştur.³⁰

Fuzûlî ise şöyle demektedir:

*“İlm keşbîle pâye-i rif’at arzû-yu muhâl imiş ancak,
Aşk imiş her ne var âlemde ilm bir kıyl u kâl imiş ancak.”³¹*
İkbâl, bir şiirinde şöyle der:
“Rabbim! Bana akıl verdiğin gibi dîvânelik de ver; iç âlemin cezbisine giden yolunu ver.
İlim düşünmekte makâmını bulur, aşkın makâmı ise uyumayan kalptir.
Aşk’tan nasibi olmayan ilim, fikirler tiyatrosundan başka bir şey değildir.
Aşk olunca ilim lâhût, aşk olmayınca tâğütür.”³²
İkbâl, akıl ve aşkı şöyle mukâyese etmektedir:
“Aşk’tan acılıklar tatlılaşır. Sevgiden bakırlar altın keşilir.
Ay ve güneşi avlamaya kalkın şu akıl,
Gizli gerçeklere ortak olamıyorsa bir hiçtir.
Akıllı, “lâ ilâh” dese bile, ele ne geçer,

29 Yaşar Nuri Öztürk, *Yeniden Yapılanmak Kur’ân’a Dönüş*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1996, s. 111.

30 Yaşar Nuri Öztürk, *Mevlânâ ve İnsan*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1993, ss. 135-136.

31 Fuzûlî, *Fuzûlî Dîvânı*, haz.: Kenan Akyüz ve Arkadaşları, Akçağ Yayınları, Ankara 1990, s.306; Abdülkadir Karahan, *Fuzûlî Muhiti Hayatı ve Şahsiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 169.

32 Muhammed İkbâl, *Câvidnâme*, çev.: Annemarie Schimmel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 72; Yaşar Nuri Öztürk, *Din ve Fıtrat*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1990, s. 178; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1995, s. 175.

*Yürek ve nazar Müslüman değilse anlamı yok.*³³
*"Akıl hile yoluyla götürüyor menzile, Aşk ise, çeke çeke."*³⁴
*"Akıl dahi bir aşktır; Hem bakışın zevkine hiç yabancı değildir.
 Lakın bu biçârede cür'eti yoktur."*³⁵
*"Şu akıl, yaprak yaprak çevirir kitapları, Hiçbir şey anlayamaz,
 Asıl işi aşk anlar. Tuzağın altındaki dâneyi zekî, çevik, canlı olan kuş kâpar."*³⁶
*"Akıl, meş'alen midir? Onu bırak bir yere! Kadehin nedir; aşk mı? Onu sırâ âşinâ
 bir kulla berâber iç!"*³⁷

İkbâl, bazen tasavvufî geleneğe uygun olarak akılı, zararlı ve insanı Allah'tan uzaklaştıran bir kuvve olarak telâkki eder. Bu aklın karşısında, aşkın verdiği cezbe ve coşkunluk vardır. Ona göre akıl, ilâhî aşktan ayrılınca, tahlil yapan; ancak senteze yanaşmayan ve dünyâda görünen kötülüklerin kaynağı olan tek kuvvettir. Aşksız ilim ise, aldattıcıdır. Onun ileri sürdüğü fikirler, tiyatroda görünen oyunlara benzer ki hakîkatten uzaktırlar.³⁸

İkbâl, burada aşkı mutlak irfân prensibi olarak kabul eder ve yalnız onun sâyesinde bir bilgi ve irfânın mümkün olabileceğini dile getirir. Aklın faydası, aşka yolda lâzım gelen malzemeyi, yâni müspet fikirleri vermekten ibârettir. Ona göre şarktaki aşkın, garptaki akıl ile karışımından, bugün lâzım olan yeni dünyâ nizâmı husûle gelebilir.³⁹ İkbâl'in akıl ile aşkın uyuşması, kucaklaşması fikri, akıl ile vahyin mutlu birlikteliği olarak da yorumlanabilir.⁴⁰ Çünkü İkbâl, Allah inancı ile beslenmemiş olan kendi kuşağını, akli aşka tabi kılmanın haklılığı husûsunda iknâya çalışmakta ve bu gücün yapıcı amaçlarla insanlığın hayrına kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Tıpkı Goethe gibi o da şeytâna saf aklın simgesi olarak bakar. Bu aklın büyük değeri vardır; ancak, aşkın, sez-

33 Celal Soydan, *Urduca Manzum ve Mensur Eserler Işığında Allame Muhammed İkbâl*, (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. SBE.) Ankara 1999, s. 429; İkbâl, *Külliyât-ı İkbâl*, haz. Câvid İkbâl, Şeyh Gulâm Ali Mat., Lahor, 1978, ss. 496-497'den naklen.

34 Muhammed İkbâl, *İkbâl'den Şiirler Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem*, çev.: Ali Nihad Tarlan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1971, s. 163.

35 İkbâl, *Zebûr-u Acem*, s. 168.

36 İkbâl, *age.*, s. 200.

37 İkbâl, *age.*, s. 218.

38 İkbâl, *Câvidnâme*, s. 71-72.

39 İkbâl, *age.*, s. 188-189; İbrahim Düzen, "İkbâl'in Miraçnâmesi", *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 148, ss.145-149.

40 Öztürk, *Din ve Fitrat*, s. 30; Ayrıca bk. Lütfullah Cebeci, *Mevlânâ ve İslâm*, Cantaş Yay., İstanbul 1996, s. 67vd.

ğinin rehberliği olmadan akıl büyük yıkımların aracı olabilir.⁴¹

İkbâl'e göre, bütünüyle aşırı zihinsel faaliyetlerin gölgesinde kalan, aşkın değil de sâdece aklın hâkim olduğu bir insan, hayâtı dolu dolu duygusal boyutlarıyla, diğer bir ifâde ile içine dönerek, iç dünyâsıyla baş başa kalarak yaşayamaz.⁴² Zihin, hayâtımızda bir ışık gibi yol gösterir. Ancak bütün farklılık ve çoklukları içinde barındıran duyuyüstü İlâhî gerçekliğin görünmesini sağlayamaz. Sâdece aşk ve sezgi; sonlu ile sonsuz ben, bütün ile parça, insan ile Allah arasında bir geçit olur. Canlı, dinamik, mânevî ve kozmik kuvvet olarak hizmet eder.⁴³

İkbâl'e göre, akıl ve müsbet tecrübe faaliyetiyle insan, müzik âletlerinin yapısı ve mâhiyetini kavrar. Aşk ve sezgisiyle ise, kendisini nağmeye kaptırır ve verilmek istenen mesajı kavrar. İkisinin bir arada olması gerekir. İkisi de hayâtın birer parçasıdır.⁴⁴ İkbâl, İbn Rüşd (ö.595/1198) ve Mu'tezile tarafından sergilenen akla aşırı itimadı, diğer taraftan da Gazzâlî'nin (ö.505/1111) anti-rasyonalizmini ve şüpheciliğini eleştirmiştir.⁴⁵ İkbâl'e göre, İbn Rüşd ve Mu'tezilîler çalgı âletlerine, Gazzâlî (sûfiler ve Eş'arîler) ise nağmeye kendilerini kaptırmıştır. Birine yönelen diğerini ihmâl etmiştir. Asıl felâket ise, akıl ve müsbet tecrübeyle nağmeyi; sezgi ve aşkla enstrümanları kavramaya kalkışmak olmuştur. İkbâl'e göre dünyâ düşünce tarihinin ontolojik ve epistemolojik kırılmaları bundan kaynaklanmaktadır.⁴⁶

Beyin ile kalbin birlikteliğine işaret eden Mehmed Âkif Ersoy (ö.1936) ise şöyle seslenir:

*"Zeminle bir gidiyor dâimâ şevâhikünüz.
Beyinle kalbi hem-âhenk edip de işleteli."*⁴⁷

İkbâl de, insanın parçalanışına, sâdece aklın benimsenip kalp dünyâsının hiçe sayılışına karşı çıkar. Gerçeğin bütünü sâdece duyularla kavranamaz. Bu cihetle inşâ edilen dünyâda insan, kemâle erişemez.⁴⁸

41 K. G. Saiyidan, *İkbâl'in Eğitim Felsefesi*, çev.: Necmettin Tozlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003, ss. 87-88.

42 Saiyidan, *age.*, s. 88.

43 Jamile Khatoon, *İkbâl'in Felsefe Sisteminde Tanrı İnsan ve Kâinat*, çev.: Celal Türer, Üniversite Kitabevi, İstanbul 2003, s. 38.

44 Eliaçık, *age.*, III, 24.

45 İkbâl, *İslâm'da Dîni Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 20; Eliaçık, *age.*, III, 18.

46 Eliaçık, *age.*, III, 24.

47 Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat, İnkılap ve Aka Basımevi*, İstanbul 1977, s. 344.

48 Necmettin Tozlu, "İkbâl'in Eğitim Felsefesi", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 16, Yaz 1995, s. 30, ss.21-39.

*"İmandır o cevher ki İlâhî ne büyüktür...
İmansız olan paslı yürek sîmede yüküdür!"⁴⁹*

Hz. Mevlânâ' da ise, aşk her şeyden önce akla mukâbil bir kuvvet görünümündedir. Ancak buna bakarak Mevlânâ'yı aşk adına akli inkâr eden bir sûfî olarak görmek yanlış olur. O, aşk ve akıl ayrılığını insanı perişan eden bir olumsuzluk olarak göstermektedir. Akıl ile aşk aynı kaynaktan çıkmakta ve aynı hedefe yönelmektedir. Ancak insan, iki etaplı bir görünüm arz eden bu tek kuvvetin her iki etabında yer değiştiren bir bozukluk sergilemiş ve aşk ile akli birbirini aleyhine iş gören iki düşman kuvvet gibi tanıtmıştır. Bu durumda aşk etabının ihmâl edildiğini görenler aşkı öven ve akla karşı dikkatli olmaya çağıran bir tutum sergilemek zorunda kalmışlardır. Eğer birileri akli aşkın ensesine basması gereken bir konuma getirmek istemişlerse, aynı şeyi aşk lehine yapmak isteyenlerin ortaya çıkması doğaldır. İdeal yol, geçen yüzyılın Mevlânâ'sı İkbâl tarafından emsalsiz bir şekilde ifâde edilmiştir: "Kalk, aşkla akli kucaklaştı!" Akıl ile aşk kucaklaştırılmıyor ve akıl aşkı eziyorsa sonsuzluk erine düşen, bu parçalanışta tevhid dengesini kurmak için ihmâl edilen aşk tarafını tutmaktır.⁵⁰ Akıl ile kalbin uzlaşması; aklın "evet" dediğine gönlün de "evet" demesi mânâsına gelir. Bu sebeple, kalbin yâhut aşkın mekânı olan gönlün iştirak etmediği hiçbir bilgi, aslâ inanç hâline gelemmez.⁵¹

Muhammed İkbâl, ilim ve aşk ile alâkalı olarak şöyle der:

"İlim, kâinâtın celâlinde korkuyor; aşk kâinâtın cemâline garf oluyor. İlim adamı akla güvenir, âşk ise, ne korku ne de ümidi tanır."⁵²

"Ey sevgili Peygamberim! Gece ile gündüzlerimin hepsi gözünün önündedir.

İlim ağacının kıpırdığından haberim yoktu senelerdir.

İlim bende eskî mantık oyunlarını yeniden alevlendirmiştir.

Halbuki aşk baştan başa Muhammed Mustafâ, akıl tamamen Ebbû Leheb'dir."⁵³

"Akıl, sapasağlam bir görüş verdi bana. Aşk, gönül dünyâsından söz etmeyi öğretti bana."⁵⁴

"Akıl geçidini kolay geçti İkbâl, aşk tek yol oldu bu akıllı insana."⁵⁵

49 Ersoy, *Safahat*, s. 21.

50 İkbâl, *Câvidnâme*, s. 189; Öztürk, *Mevlânâ ve İnsan*, s. 131.

51 Arvasî, *age.*, s. 131.

52 Annemarie Schimmel, *Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbâl*, çev.: Senail Özkan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 145-146.

53 Muhammed İkbâl, *Bâl-i Cibrîl: Cebrâil'in Kanadı*, çev.: Yusuf Salih Karaca, Furkan Yay., İstanbul 1983, s. 115.

54 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 68.

İkbâl, aksiyon için aşkın gereğine inanır. Çünkü ona göre hareket ancak inanma ile olur; imân da aşktan doğabilir. Bu nedenle akıl bir lider görevini üstlenemez. Dünyâ saltanatı da, takvâ ve dîn de aşkın yarattığı mucizelerdir. Gerek başında taç taşısın, gerekse bir posta otursun, sultan da derviş de aşkın tutsakları olabilir. İkbâl, İslâm câmiasının kurtuluşunu sâdece “ilim ve akıl yolunda değil, Hz. Peygamber’in ve onun arkadaşlarının hayâtlarına istikâmet veren ve ilhâm kaynağı olan aşkın kudretinde” aramayı tavsiye eder. Bu inancını da *Peyâm-ı Meşrik*’daki bir şiirinde güzelce özetlemiştir: “Her kim ki, techizâtı, Muhammed Mustafâ aşkıdır, o insan, bütün kara ve denizlere hâkim olur.”⁵⁶

İkbâl, ilahi aşkı terennüm ettiği zamanlarda daha duyarlı olur. Onun nazârında aşkın önünde akıl, su üstündeki yazı gibidir. İkbâl’in şu beyitleri okunduğunda, bu husûs açıkça ortaya çıkar.

“Korkusuz cilvesiyle dünyâyı yakan akıl, dünyâyı parlatma, aydınlatma yöntemini aşktan öğrenir. Mevlânâ’nın coşkuluğundan Fârâbî’nin hayretine kadar senin rûhunda her niteliği uyandıran aşktır. Bu coşturan sözü söyleyip raks ediyorum. Bunca kararsızlığıyla gönül, aşktan huzûr duyar. Her karmaşık anlamın söze sığma imkânı yoktur. Bir an gönle gir, belki kavrarsın.”⁵⁷

Aşk, insanın kendi imkân ve kabiliyetlerini idrâk etmesinin vâsıtasıdır. Aşk yolu insana ilâhî sıfatlarla donanma imkânı verir; aşk aklın rakibi değildir; hattâ aşk ile akıllı birleştirmek gerekir.⁵⁸ O halde akıldan hizmet bekleyenler, onu aşkın aydınlığı ile buluşturmalıdırlar. Aksi halde aşktan uzaklaştırılmış akıl ve onun ürünü olan bilgiler, insanı gerçek yolda yürütme yerine menfaat oyunlarına sevk eder.⁵⁹

İkbâl, aşk ve akılı şu şekilde mukâyeseye devam eder:

“Akıl, problemlerin çözücüsü ise; aşk daha çözücü, daha temiz, daha çabuk ve daha korkusuzdur. Akıl sebepler ve nefîcelere bağlı, aşk ise hepsinden âzâdedir. Aşk, gerçek gücüyle avlanır; akıl ise hile ile av yakalar. Aklın kaynağı tereddüt ve korkudur; aşk ise azimdir, yakındır, inançtır. O vîrân etmek için tamir eder, bu ise vîrân etsin diye imâr eder. Akıl, her yerde esen rûzgâr gibi ucuz; aşk ise hiçbir yerde bulunmayan ender cevherdir. Akıl, nedenliğe ve nasıllığa dayanır, aşk ise ne neden bilir, ne de nasılı tanır. Akıl fısıldar: ‘ileril!’, aşk ise, ‘dur ve kendini dene!’ der. Akıl, kazansın diye herkese yaltak-

55 İkbâl, *age.*, s. 69.

56 Abdülkadir Karahan, *Dr. Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1973, s. 67.

57 Karahan, *İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, ss. 56-57.

58 Mehmet S. Aydın, “Muhammed İkbâl”, *DİA.*, XXII, 20.

59 Öztürk, *Din ve Fitrat*, s. 178.

lanır, aşkın hesabı ise ancak kendisiyledir. Akıl der: 'neşelen ve âbâd ol!', aşk der, 'kulluk et ve âzâd ol!' Hürriyet aşkın sükûnetidir. Aşk, hürriyet kervânının devesidir."⁶⁰

İkbâl'e göre, aksiyon için gerekli olan imân, yalnızca aşk ile kazanılır. İkbâl'in aşk felsefesi ve aklı kötülemesi, kendisinin merd-i mü'min, merd-i kânder, insan-ı kâmil teorisi ile yakından alakalıdır. O, toplumu değiştirebilecek güçlü ve kudretli liderler arzu etmektedir. Böylece Müslüman toplumu kendi idealizmi doğrultusunda yeniden düzenlemeyi istemektedir. Fakat bu düzenleme, yüksek ideallerden ilhâm almış, dünyevî çıkar ve isteklerden ferâgat edebilecek insanların ellerinde gerçekleşebilir. Bu şahsiyetleri yetiştirmede aklın rolü olmadığını düşünmektedir. Akıl, bir hareketin gidişatını tayin ederken; ortaya çıkacak neticeler, düşüncesini her zaman insanın önüne serer. Bu da kısa sürede birtakım mutsuz sonuçlara neden olabilecek ideallerde tereddüde, kararsızlığa yol açar. Halbuki bir hareketin gidişatı hakkında karar verecekseniz, maddî sonuçlarını unutmak zorundasınız. İkbâl, aklın bu gibi durumlarında, aklı kötüleyip aşka sıkı sıkıya sarılır.⁶¹

Şu da unutulmamalıdır ki İkbâl, aklı kötülerken pek çok önemli gerçeği bazen ihmâl etmektedir. Evvela insanı her zaman maddî kazanç ve kayıplar çerçevesinde düşüncede tutan, düşük seviyedeki aklın fonksiyonudur. Fakat yüksek seviyelerde akıl, tesbit edilmiş gidişte, mânevî ve ahlâkî kazançları maddî kayıplara tercih edecek şekilde davranır ve böylece bir kamçı vazîfesi görür. İkinci olarak maddî ya da mânevî bir kazanç ve kayıp tahminine dayanmayan bir karar, kör bir karardır ve hareketi üstlenen adamın vazîfesinin başarısızlığına sebep olur. Üçüncü olarak bir şeyler yapmak ve istenilen amaca ulaşmak için alınan bir karar, gerekli vâsıtalara başvurulmazsa hemen hemen hiçbir önemi haiz değildir. Plân istenilen hedefe ulaşmasa da seçilecek yöntemleri bize ancak akıl söyleyebilir ve son olarak, insanlık tarihinde hiçbir peygamber düşük seviyede meziyet göstermemiştir. Bütün peygamberler, istisnâsız Allah vergisi yüksek bir zihnî yeteneğe ve anlaşılır bir görüşe sâhiptirler. Bütün bu gerçekler karşısında bir insanın aklı yadsıyıp toplumun İslâmî idealler doğrultusunda nasıl düzenlenebileceğini anlaması mümkün değildir.⁶²

Sıddıkî, yukarıdaki ifâdelerinden sonra İkbâl'e fazla yüklendiğinin farkına

60 Muhammed İkbâl, *Benlik ve Toplum Esrâr-ı Hüdâ*, 2. bs., çev.: Ali Yüksel, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 129.

61 Mazharuddîn Sıddıkî, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*, çev.: Murat Fırat-Göksel Korkmaz, Dergah Yay., İstanbul 1990, ss. 48-49.

62 Sıddıkî, *age.*, s. 49-50.

vararak sözlerini şöyle sürdürmektedir: “İkbâl’in kendisi de yaptığı işin farkındadır ve aşağıdaki satırlarda akla daha dengeli bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır.”⁶³

İkbâl’in fikirleri üzerinde dikkatli bir çalışma bize onun ilerlemeye, bilime karşı biri olmadığını gösterecektir. Onun aklın önemini açıkça küçümsemesi, aklın hayâtadaki rolünü aşırı abartan anlayışlara karşı gerçek bir başkaldırıdır. Uygun bir perspektif ile bakıldığında, akıl, tecrübe ve araştırma ile elde edilen bilgiye her zaman en yüksek değeri verdiği görülür.⁶⁴

Akılcılık beğenilmez de İkbâl tarafından hemen reddedilmez. Aksine, ona göre akılcılık, somut realiteden ayrılmazsa, hakîkati temsil edebilir. Bu durum İkbâl’in kendi tavırlarında açıkça görülebilir. Bu onun, Peygamberler, mistikler ve akılcılara olan hayranlığına da yansımıştır.⁶⁵ Yüce Peygamberler silsilesinin ve onların vârisi durumunda bulunan Allah dostlarının savundukları; tevhid inancı içinde kalarak gönül ve kalp yolu ile Allah’a ulaşma çabasıdır. Onların bazen aklı zâhirde ayaklarının altına alıyor görünmeleri, gönül tahtına yükselmek içindir. Bu sebeple onları yanlış anlamamak gerekir. Yoksa o akıllı kişiler, hiç akli inkâr ve ihmâl ederler mi?⁶⁶

İkbâl, aşk ve aklın mukâyesesine birçok yerde temas eder: “Garplılar için akıl hayât prensibidir, şarklılar için aşk kâinâtın özüdür. Akıl, Hakk’ı aşk sâyesinde tanır, aşka gelince o, akıldan sâdece bir dayanak olarak yararlanır. Eğer aşk akıl ile berâber bulunursa, müstesnâ bir âlem kurar. O halde kalk, o müstesnâ âlemin plânını çiz!. Akıl ile aşkı kucaklaştır!”⁶⁷ İkbâl’in benlik anlayışı, mistik olarak aşkın bir kavram değildir. Onun insan-ı kâmilî, akılla vahyi birleştiren bir ilhâm ve düşünce adamıdır.⁶⁸

“Ya aklın hilesini, ya da Allah’ın azamet aşkını iste!

Veya Batı’nın tekniğini ya da Türkler’in kuvvetini iste!”⁶⁹

“Bu devir, akli yolun ışığı kabul etmiştir.

Kim fark ediyor ki aşk, cezbesi de bilme kudretine sâhiptir.”⁷⁰

63 Siddikî, *age.*, s. 50.

64 Saiyidan, *age.*, s. 86.

65 Khatoon, *age.*, s. 23; Bk.: İkbâl, *İslâm’da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev.: Sofî Hüri, Çeltüt Mat., İstanbul 1964, s. 19.

66 Arvasî, *age.*, s. 132.

67 İkbâl, *Câvidnâme*, s. 188-189; Öztürk, *Din ve Fitrat*, s. 178.

68 Halife Abdülhakim, “Muhammed İkbâl”, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, Editör: M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul 1991, VI, 416, ss.401-420.

69 İkbâl, *Cebrâil’in Kanadı*, s. 80.

"Batı'da ilâhî aşk lâ-dînî düşünceler nedeniyle ölmüştür.
Doğuda ise akıl, tutarsız düşünceler nedeniyle köleşmiştir."⁷¹
"Aşk ve akılı yılan gibi sokarak yok eden içki, akılı bakışın emrine getiremedi.
Yıldızların yolunu arayan insan, kendi düşünce dünyasında yaya kaldı."⁷²
"Aşk sırrından herkes haberdar olamaz; herkes bu dergâha giremez.
Ancak iyi olarak yaratılan ve hilâfatin esrârına mahrem olan insan anlayabilir ki, zeşkâ ve mahâret şeytândan, aşk ise Âdem'den sâdır olur."⁷³

"Aşkta yâni ahlâkî yaratıcılıktan yoksun olan akıl, yoldan çıkmış şeytânî bir iştir; akılsız aşk ise verimsiz olmakla kalmayıp, sırf kendini aldatmaktır" diyen İkbâl, Batı'yı birincisinden, Müslümanları da birkaç asırdır ikincisinden sorumlu tutmaktadır.⁷⁴

İkbâl, mütemâdiyen Müslümanları sarsılmaz bir imân ve aşka dâvet ediyor ve saf aklın iddiâlarını alay konusu yapıyordu. Bilindiği gibi İslâm, özü itibâriyle eylem merkezlidir. İkbâl bu aksiyoner rûhu büyük ölçüde yakalamıştır. Ancak bilginin davranışa götürmesi gerektiğini söylemek ile akılcılığın iddiâlarını göz ardı etme pahasına harekete vurgu yapmak arasında çok fark vardır.⁷⁵

Nefs, güzelliğe ve aşkı arar. Fakat, nefis güzelliğin tâ kendisidir. Güzelliğin kavranması sâdece aklın yardımı ile olmaz. Akılda tek başına ne aşkın ne de güzelliğin derûnuna nüfûz edebilecek kuvvet vardır.⁷⁶

Siddîkî, Halîfe Abdülhakim'in İkbâl'in akla yönelttiği eleştiriler hakkında şöyle dediğini nakletmektedir: "İkbâl'in akli değerlendirmesi insanda, aklın tamâmıyla eksiklerle dolu ve her türlü meziyetlerden yoksun olduğu izlenimini uyandırmaktadır." Fakat gerçek şudur ki, akıl kendi sınırlarından haberdar olan bir kabiliyettir. Halîfe Abdülhakim'in endişe ile karşıladığı konu, insanın hissî hayâtının en az mantikî hayâtı kadar önemli olduğudur. Dîn, insanın aklî

70 İkbâl, *age.*, s. 79.

71 Muhammed İkbâl, *Doğudan Esintiler Darb-ı Kelîm*, çev.: N. Ahmed Asrar, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981, s. 172; Muhammed İkbâl, *Darb-i Kelîm*, çev.: Ali Nihad Tarlan, R. C. D. Kültür Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1968, s. 33.

72 İkbâl, *Doğudan Esintiler Darb-ı Kelîm*, s. 164.

73 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 140.

74 Fazlur Rahman, "Kur'ân'da Allah Evren ve İnsan", *İslâmî Yenilenme: Makaleler II*, çev.: Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara 1999, ss. 25-26.

75 Fazlur Rahman, "İslâm'da İhyâ ve Reform Hareketleri", *İslâmî Yenilenme: Makaleler III*, çev.: Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002, ss. 53-54.

76 Türkaya Ataöv, "İkbâl'in Nefs ve Hakikî İdeal Fikri", *Türkiye'de Dr. Muhammed İkbâl*, Sıralar Mat., İstanbul 1962, s. 34, ss.32-37.

hayâtı kadar ruhî hayâtına da önem verir. Akılcılığın iddiâsı olan, “akıl kendi kendine yetebilir ve herhangi bir diğer güce muhtaç değildir” fikri sağlam bir iddiâ değildir.⁷⁷ Muhtemelen mutasavvıflar gibi İkbâl’in de akla olan itirâzı, aklın bizzat kullanımına karşı değil; sâdece belli bir tür akıl yürütmeye, yâni kendisini gerçeğe karşı perdeleyen insânî kibrin ürünü olan dünyevî bilgeliğe bir karşı çıkıştır.⁷⁸

İkbâl, aklın, aşkın gerçek değerini takdir edemeyeceğinin farkındadır:

*“Aşk metâna akıl pek o kadar değer vermez. Bana gelince, ben ciğerler eriten bir âhu Cemşid’in tahtı ile değişmem.”*⁷⁹

*“Bu konakladığın yere gönül verme! Bırak, sefere çık! Bakışın, ay ve güneş gibi tertemiz olsun. Akıl ve din metanı başkalarına başışla; lâkin aşk ıstırâbı eline geçerse onu iyi sakla!”*⁸⁰

“Ey gönüm! Benim denizim, gemim, sâhulim ve toprağıma çığ tânesi gibi mi düştün? Yoksa toprağımdan mı yetiştin?”

*Ey aşk, ey gönümüzün iç mânâsı, ey ektiğimiz tohum, ey biçtiğimiz mahsul! Tıynetini toprak olan insanlar eskidiler, bizim çamurumuzdan başka bir adam vücûda getir!”*⁸¹

İslâm dünyasında Mu’tezile fırkası ve Avrupa’da Ansiklopedistler akla lüzûmundan fazla değer biçmişler, onu âdetâ insan için biricik rehber sanmışlardır. Halbuki akıl, küçümsenemeyecek değerine rağmen, pozitif ilim sahasında bile yetersiz kalmaktadır. Artık ilim adamları görmüşlerdir ki, akıllı bir zihni faaliyet olarak hipotezler kurmaya, teoriler geliştirmeye, tahmîn ve kıyaslamalar yapmaya ve felsefî hükümler vermeye elverişli olduğu halde, aslâ müşâhede ve tecrübenin yerini tutmamaktadır. Müşâhede ve tecrübeye dayanmayan ve sırf akla istinad eden bilgilere ilim değil spekülasyon denilmektedir.⁸² Müşâhedeler göstermiştir ki, bazı idrâkler, eşyâ ve olayların kabuğuna yapışıp kaldığı halde; bazı yüksek idrâkler, eşyâ ve olayların ötesini sezer, objektif ve subjektif perdeleri aralar. İstisnâsız bütün kültür ve medeniyetlerin temelinde anılan yeteneğe sâhip olan Peygamber ve dîn ulularının tebliğleri yatmaktadır. Yâni kültür ve medeniyetimizde vahiy, ilhâm ve aşkın rolü, aklın

77 Siddikî, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*, ss. 50-51.

78 Michael Peterson ve Diğerleri, “Reason and Religious Belief (Akıl ve İman)”, *Din ve Bilim*, çev.: Cafer Sadık Yaran, Sidre Yay., Samsun 1997, s. 13, Paul W. Gooch, *Partial Knowledge*, s. 42’den naklen.

79 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 89.

80 İkbâl, *age.*, s. 40.

81 İkbâl, *age.*, s. 40.

82 Arvasî, *age.*, s. 54-55.

rolünden daha fazladır.⁸³

Agha İftikhar Hüseyin, "İkbâl ve Akıl" isimli makalesinde, "İkbâl, aklın önemini altını çizerek belirtirken bile, dînî deneyimin diğer bütün deneyimlerin üstünde olduğunu ifâde etmekten geri durmamıştır" demektedir.⁸⁴ İkbâl, şöyle der: "Tek başına akla güvenilmez; akıl, her zaman, tedirgin rûha bilgi ve huzûr getirip şüphencilğe son veren o esrârengiz sezgiyle, zevkle bütünleşmelidir."⁸⁵

Aşk ve akıl husûsunda kendisine Hz. Mevlânâ'nın rehberlik ettiği İkbâl, bir şiirinde şöyle seslenir:

*"Aşk bakışı daha keşkinleşti. O anda ilâhî ihtiyar (Mevlânâ) bana göründü.
O bir güneştir ki, tecellîsinden Rûm ve Şam aydınlanmıştır.
Bu mayası karanlık cihânda onun alevi çölde perhiz tutanların mumu gibidir.
Onun sözünde mânâ, gelincikler gibi fışkırtır.
Bana, ne uyuyorsun kalk, dedi; bir serâba gemi sürüyorsun!
Aşk yolunda akılla mı yürüyorsun? Güneşi mumla mı aryorsun?"⁸⁶
"İnsanın akli dünyâya bir gece baskını yapıyor, onun aşkı mekânsızlığa taarruz ediyor
Onun düşüncesi, yolu kılavuz bulunmadan bilir, onun gözü Cibrîl'den daha uyanıktır."⁸⁷*

İkbâl'in inşâ etmeye çalıştığı epistemoloji, akıl ve aşk bağlamında, tecrübî akla olağanüstü vurgu yapan bir felsefedir. Bu, "dünyâyı akılla fethetmek, mekânsızlığa/metafizik âleme aşk ile taarruz etmek" dediği epistemolojik dengede akıl, olması gereken yere konulmuştur.⁸⁸

Âlem, insanın varlık sahnesine çıkmasıyla, akıl, aşk ve hür irâdeye sâhip bir varlığa kavuşmuştur.⁸⁹ Karanlıklarda bulunan topraktan can nûrunu taşıyan insan çıkacak ki, onun akli bu dünyâyı fethetmeye çalışırken, aşkı dünyânın hududunu aşarak mekân ve zamandan münezzeh olan ilâhî huzûra girmeyi hedefleyecektir.⁹⁰ Böylece insan, bu dünyâyı akıyla (düşünce, tecrübe, gözlem); uhrevî âlemi ise aşkıyla (imân, muhabbet, sezgi) idrâk edecektir.⁹¹

83 Arvasî, *age.*, s. 59.

84 Agha İftikhar Hüseyin, "İkbâl ve Akıl", *Türkçe İkbâliyat İkbâl Akademisi Dergisi*, Pakistan, 1993, s. 124, ss.109-128.

85 İkbâl, *İslâm Felsefesi*, s. 94.

86 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 138.

87 İkbâl, *Câvidnâme*, s. 80.

88 Eliaçık, *age.*, III, 86.

89 Aydın, *agm*, *DİA.*, XXII, 20.

90 İkbâl, *Câvidnâme*, s. 80.

91 Eliaçık, *age.*, s. 17.

*"Ey toprak hava ve su dünyası! Söyle, gözler önündeki sır sen misin ben mi?
Göze görünmeyen Allah'ın tecellîgâhı sen misin ben mi?"⁹²*

Aşk cesurdur ve akla aşılmaz gibi gelen engelleri düşünmeden, hattâ onları görmezden gelip mâşûka yaklaşımaya çalışır. Aşk, cesur olduğu kadar da müsâmahakârdır. Bu müsâmaha, korkudan meydana gelen bir hâl değildir. Çünkü tolerans, zayıfların değil, kuvvetlilerin işidir. İnsan başkalarının egolarına hürmet göstermek sûretiyle, kendi egosu için de hürmet kazanır. Böylece herkesin egosu başkalarının hürmetine lâayık olur. Bu durum daha geniş bir müsâmahaya yol açar.⁹³

Aşk ile akli hep bir arada görmek isteyen İkbâl şöyle seslenmektedir:

"Akli aşk ateşiyle aydınlat! Hakk'ın önünde tavşan, bâtılın karşısında aslan kesil!"⁹⁴

O, çağımızın akli için şöyle demektedir:

*"Akıl hastalıklarının çâresi, platonik bir aşktır.
Çağımızın delirmiş aklına aşk neşteri vurmak gerekir."⁹⁵*

İkbâl *Peyâm-ı Maşruk (Şarktan Haber)* isimli eserinde "Aşk" başlığı altında şunları ifâde etmektedir:

"Aşk, varlık nedir, yokluk nedir? Bana öğretti. Akıl, put-hânesini Kâbe'ye çevirdi. Şimşek gibi harmanımdan geçti. Yanmak lezzetini bana tattırdı. Sarhoş olup yıkıldım. Bir fotoğraf gibi kendimden ayrıldım. Gönlümde bir sır açtın, benim toprağımı arşin en yüksek mertebesine yükselttin. Gemim sahile yanaştı. Ben artık aşktan başka birşey bilmiyorum, düşünmüyorum. Herkes bana ne derse desin, umurumda değil. Artık ilme dahi ihtiyacım yok. Ben sâdece yanarım, ağlarım, kıvranırım, eririm."⁹⁶

İkbâl'in mânevî ruh mimârı Mevlânâ ise şöyle demektedir:

*"Aşkın gönlüme dolalıdan beri, Senin aşkından başka neyim varsa hep yandı.
Akli, dersi, kîtâbı hep rafa kaldırdım; ama şiirler, gazeller, rubâiler öğrendim."⁹⁷*

Yine Hz. Mevlânâ, aşk ve akli şiirlerinde şöyle mukâyese etmektedir:

"Akli, ümitsizlik yoluna gider mi hiç? Aşk lâzım ki, o tarafa koşsun!"

92 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 51.

93 İkbâl, *Câvidnâme*, Önsöz, s. 40.

94 İkbâl, *Esrâr ve Rumûz (Rumûz-u Bihodî)*, s. 118.

95 İkbâl, *age.*, s. 84.

96 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 73.

97 Schimmel, *age.*, s. 20.

*Hiçbir şeye aldırmayan aşktır, akıl değil. Akıl, faydalanacağı şeyi arar.
Aşk; yılmaz, canını sakınmaz, utanma nedir, bilmez. Değirmen taşının altına girmiş gibi
belâlara uğrar, sabreder.
Öyle pek yüzlüdür ki, hiç arkasını dönmez. Bir fayda elde etmek ümidini öldürmüştür,
içinde.
Neyi var, neyi yoksa ortaya koyar, oynar, yutulur, bir ücret aramaz. Allah'tan aldığı gibi
yine hepsini Allah'a verir, tertemiz olur.
Allah, ona sebepsiz olarak bu varlığı vermiştir. O cömert er de sebepsiz olarak Allah vergi-
sini Allah'a bağışlar.⁹⁸
"Aşıktan daha deli kimse yoktur. Akıl, onun sevdâsına karşı kördür, sağırdır."⁹⁹
"Aşk, öyle bir ateştir ki parladı mı sevgiliden başka ne varsa hepsini yakar."¹⁰⁰*

Aşkın mâhiyetini kelimelerle izah etmek mümkün değildir. Tehânevî, onu, "vuslat ve yakınlık makâmının sonu"¹⁰¹ olarak ifâde etmektedir. Akıl konusunda bazen lehte, ancak çoğu zaman aleyhte söz söyleyen İkbâl, "mürşidim" dediği Mevlânâ gibi aşka gelince, ona hiç toz kondurmaz ve dâimâ takdîs eder.¹⁰²

Müslüman entelektüellerden biri olan Muhammed İkbâl, aralıksız olarak, Müslümanları sarsılmaz bir güven, sağlam bir imân kazanmaya dâvet etmiş ve salt aklın iddiâlarını çoğu kez alaya almıştır. İslâm'ın temel niteliğinin eylemci olduğundan hiç şüphe edilmemektedir. İkbâl de bu eylemci rûhu yeniden ya-kalamıştır.¹⁰³

İkbâl, bir filozof olduğu için, akla bu derece karşı çıkması şaşırtıcı gelebilir. Filozoflara yöneltilen eleştiriler İslâm düşünce tarihinde tipik bir akımın özelliğidir. İkbâl de bu geleneğe bağlı bir düşünür olarak, yaratıcı aşkla her şeyi inceden inceye araştıran akıl arasındaki anlaşılmazlığı kaleme almak istediği zaman, bu sembol ve tasavvurları kullanır. O, sûfîyi, hakîkî aşkın temsilcisi olarak görür.¹⁰⁴

98 Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî*, çev.: Veled İzbudak, Gözden Geçiren: A. Gölpinarlı, İstanbul 1991, VI, 157, Beyit No: 1966-1971.

99 Mevlânâ, *Mesnevî*, VI, 158, Beyit No: 1979-1980.

100 Mevlânâ, *age.*, V, 51, Beyit No: 588.

101 et-Tehânevî, *age.*, II, 1862.

102 Mehmet Demirci, "Mesnevî'de Akıl-Aşk Karşılaştırması", 4. Millî Mevlânâ Kongresi: Tebliğler 12-13 Aralık 1989, Konya 1991, s. 154, ss.153-159.

103 Fazlur Rahman, "İslâm'da İhyâ ve Islâhat Hareketleri", çev.: Turan Koç, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, haz., P. M. Holt ve Diğerleri, IV, 195, ss.177-201.

104 Schimmel, *Peygamberâne Bir Şâir*, s. 59.

“Aşk vilâyetinden yeni bir ordu kuruyorum. Zira akfın isyan ve şekâveti yüzünden İslâm tehlikededir.

Akıf için hesap ve mizan yoktur zannetme, imânlı bir kulun bakışı, akfın kıyâmetidir.”¹⁰⁵

İkbâl, *Bendegî-nâme (Kulluk Kitabı)* isimli eserinde “Hür İnsanda Mimârî” başlığı altında şöyle der:

“Aşk, akıl ve idrâki cilalar. Taşa ayna cevheri bahşeder. Gönül sâhiplerine Tûr-i Sînâ kutsiyetinde bir sîne verir. Onun huzûrunda her mümkün ve mevcut mağlub olmaya mahkûmdur. Bütün âlem acıdır. Yaratmak ve can nefhetmek ancak onun işidir. Karıncaya, kuşa, Âdem’e aşk kâfidir. Yalnız aşk bütün kâinâta kâfi gelir. Kahretmeyen bir güzellik sihribazlıktır. Kahır ile berâber olursa Peygamberlik olur.”

“Gerek sihir gerek mucize olsun her ikisinin içinde aşk vardır. Aşk bir âlem içinde başka bir âlem vücûda getirmiştir.”¹⁰⁶

İkbâl, Bergson (ö.1941) gibi, sezgi ve aşk pahasına akla aşırı vurgu yapan çağdaş düşünce ve medeniyete hor bakar. İkbâl’e göre, bizim hakikati bütünlüğü içerisinde kavramamız, ancak sezgi, aşk ya da kalp yoluyla doğrudan bir algılama ile mümkündür ki, o böylece kendisini bize ânî bir sezgisel çarpma ile ifşâ eder. Metafizik gerçeğe biz zekâyı değil, fakat sezgi denen gücü, bunun verilerini inceleyerek varabiliriz.¹⁰⁷

İkbâl, Bergson’un “sezgi, akıl ve zekânın üstün bir şeklidir ki, onunla tabiat nûfûz eder, aynen herhangi bir senfoni veya resmi anlamlandırdığımız gibi, bölünmez bir bütün olarak realitenin ve tabiatın mânâsını kavrarız” dediğini aktarmaktadır. Ona göre, İslâmiyet’te aklî temelleri araştırma, bizzat Hz. Peygamber tarafından başlatılmıştır. Onun sürekli olarak tekrarladığı duâ: “*Ey Rabbim, bana eşyânın hakikati ve mâhiyeti hakkında bilgi ver!*” şeklinde idi. Bu gerçek, daha sonra tasavvuf ehlinin ve tasavvufun dışındaki akılcıların eserlerinde yer alır ve uygarlık tarihimizde son derece öğretici bir konu teşkil eder.¹⁰⁸

Nurettin Topçu da şöyle der: “Akıl bir fenerdir, güneş ise, aşkı temsil eder. Güneş doğunca fenere lüzum kalmaz.”¹⁰⁹

“Akıf yonttuğu putu zaman zaman kırıyor. Dikkat et aşk Müslüman, akıl ise, kâfirdir.”¹¹⁰

105 İkbâl, *Muhammed İkbâl’in Üç Eseri, Ey Şark Kavimleri*, s. 63.

106 İkbâl, *Muhammed İkbâl’in Üç Eseri, Bendegî-nâme (Kulluk Kitabı)*, s. 127.

107 Saiyidan, *age.*, s. 84.

108 İkbâl, *İslâm’da Dînî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 19.

109 Nurettin Topçu, *Mevlânâ ve Tasavvuf*, İstanbul 1974, s. 52.

110 İkbâl, *Zebûr-u Acem*, s. 219.

"Hiç şüphle etme sana dost tecellî eylemez; Çünkü sinende arzu olgunlaşmamış, hamdır."¹¹¹

"Aşkın şuuru yoktur akıl onu dâimâ, yılan gibi ısırır.

Halbukî aşkın, altın bir kâsenin içinde, akılcı lâl gibi bir şarabı da vardır."¹¹²

İkbâl, imân ve akıl ile ilgili olarak şunları söyler: "Dinin temeli imândır. İman, tıpkı bir kuş gibi aklın tâkip etmesi imkânsız izlenmez bir yolu görebiliyor. İslâm'ın büyük mutasavvıf şâirinin dediği gibi akıl, "İnsanın yaşayan kalbinin yolunu keser ve içinde gömülü bulunan görünmez hayât servetini yağma eder." Bununla beraber imânın sâdece bir histen ibâret olmadığı keyfiyeti de inkâr edilemez."¹¹³ Demek ki, imân ile akıl arasında kesin bir ayırım yapmak çok zor görünmektedir.¹¹⁴

"Hür bir kulum; imânım aşktır. Akıl kölemdir."¹¹⁵

"Ey bahar rüzgârı, Frenk âlimine benim tarafımdan de ki: Akıl, uçmak için kanatlandıksa daha kıskıvrak bağlanır."¹¹⁶

Aşağıdaki dizelerinde ifâde ettiği gibi aşk, İkbâl'in imdâdına yetişmiş ve akıl vâsıtasıyla oluşturulmuş puthânesini temizlemiştir:

"Benim toprak kâdehimi onun şarabı, Cem'in kâdehi hâlîne getirdi. Benim katremim içinde bir umman gizledi. Akıl, başıma bir put-hâne yığıdı; lâkin aşk İbrâhim'i, put-hânemi Kâbe'ye çevirdi."¹¹⁷

"Akıl yolunu bırak, onunla ancak yalvaran bir gönle ve afif bir nazara vâsıl olmak mümkündür."¹¹⁸

"Akıl nazarında cihân simyâ ve efsündür. Aşk gözüyle bakarsan cihânın ne olduğunu anlarsın.

Yapacağın işler hakkında aşktan öğüt al ve ne istersen yap. Zira aşk, akıl ve hikmetin özüdür."¹¹⁹

"İnsanı büyüleyen akıl, sana hücum için asker yağmışsa hiç endişe etme! Zira aşk yalnız değildir."¹²⁰

111 İkbâl, *age.*, s. 209.

112 İkbâl, *age.*, s. 234.

113 Muhammed İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 7th Reprinted, Kitab Bhavan, New Delhi, 2000, s. 1; a.mlf., *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 17.

114 Peterson, "Reason and Religious Belief (Akıl ve İman)", s. 13.

115 İkbâl, *Zebûr-u Acem*, s. 281.

116 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 129.

117 İkbâl, *age.*, s. 34.

118 İkbâl, *age.*, s. 90.

119 İkbâl, *age.*, s. 91.

120 İkbâl, *age.*, s. 99.

“Akıl keşmekeşinin insanı nasıl aldattığı görülecek şeydir. Kervân başındaki yol keşme zevk ve arzusuna benzer.

Yol izini bin bir hile çeviren akıldan sorma! Bu tek fende kemâl sâhibi olan, ancak aşktır.”¹²¹

“Akıldan geç, aşk denizinin dalgasına yapış! O değersiz ırmağa inci bulunmaz.”¹²²

“Akıl kıtabını okudum sayfa sayfa, hile satıcılığı ve iddiâcılığı var sâdece onda.”¹²³

İkbâl, hayâtı yönlendirme ve anlamlandırmada kalp ve sezginin rolü üzerinde önemle durmaktadır. Çünkü Batı medeniyeti tarafından bu değerler ihmâl edilmektedir.

“Akıl, bu çağın ayaklarında şakırdayan bir zincirdir,

Rûhumun verdiği rahatlık nerededir?”¹²⁴

Siddikî şöyle demektedir: İkbâl, sûfilerin anti-entelektüalizminden de etkilenmiş ve şiirinde bazen akli kötülererek insanın zihin gücüne olan güvensizliğini anlatmıştır. Meselâ İkbâl, şöyle der: “Zekâ, var olmanın eksikliğinde sona erer; felsefe, hayâttan uzağa sevkeder. Düşüncenin sessiz şarkıları, faâliyet dür-tüsü için birer ölüm gibidir.”¹²⁵

“Akıl faâliyeti algı ve duyuların bilgisine bağlıdır. Senin ilâcm da gönül ehlinin sohbetinde, irşâdindedir.”¹²⁶

İkbâl'e göre, “Şuûr, akıl ve fikrin bütün işleri acâyiptir. Aşka göre hepsi de kalp ile selîm hissin düşmanıdır.”¹²⁷

Mutasavvıfların akıl karşısındaki gerçek tavrını İsmâil Fennî Ertuğrul (ö.1946) şu şekilde ifâde etmiştir: Mükâşefe erbâbı olan Müslümanlar, akli hiç-bir zaman terk ve ihmâl etmemişlerdir. Ancak akli, idrâk edebileceği gerçekler için kullanmışlardır. Aklin idrâkten âciz kaldığı hakikatleri ise, keşf ve ilhâm vâsıtasıyla anlamaya çalışmışlardır.¹²⁸

İslâm medeniyetinin halis evlâtlarından İkbâl, İslâm toplumunun üzerine serpilmiş olan ölü toprağını silkeleyerek, ümmete yeni bir diriliş, heyecan ve

121 İkbâl, *age.*, s. 103.

122 İkbâl, *age.*, s. 111.

123 İkbâl, *Mektuplar*, s. 148.

124 İkbâl, *Câvidnâme*, s. 68; Saiyidan, *age.*, s. 86.

125 Siddikî, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*, s. 48, İkbâl, *Darb-ı Kelîm*, ss. 10-11'den naklen.

126 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 65.

127 İkbâl, *age.*, s. 87.

128 İsmail Fenni Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefe*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341/1922, s. 445.

aktivite kazandırmak istemiştir. Bu diriliş ve yeniden oluşum hamlesi esnâsında, çağdaş insanlığı ve bilim anlayışını da yargılamak, özgürlük ve yücelme yönündeki gücünü aşktan almıştır. Çünkü ona göre aşk, benliğimizin temeli ve hayât kıvılcımıdır.¹²⁹

Yüksek hakîkatlere ulaşma konusunda akılla aşk arasında bir mukâyese yapmak gerekince İkbâl'in aşkı tercih edeceği aşikârdır. Aşk, aklın üstünde bir neşedir. Akıl aşkın zevkindeki sırrı anlamadığı için, onu bilmek istese de bilemez. Ne yazık ki, insan bilmediklerinin düşmanıdır. Akıl da aşkın kudret ve yüceliklerini idrâk edemeyince, ona düşman kesilir. Bunu biraz da tabii karşılamak gerekir; zira cüz'î akıl, vücûdun malıdır; varlığından geçmemiş, henüz vahdette fânî olmak sırrına erememiştir.¹³⁰

"Aklın lutfu ve keremi sâyesinde yolcunun gözü görür. Akıl, yalnızca yolcunun elinde bir lambadır. Evin içinde ne gibi kıyâmetler koptuğundan, yolcunun lambasının ne haberi vardır?"¹³¹

"Akıl, parçacı bir hayât görüşüne sâhiptir. Fakat vahiyle aydınlatılmış bir zihin yekpâre bir hayât gerçekliğini ifâde eder." Vahiy olarak bilinen şeyi İkbâl, mistik aşk olarak adlandırır. Akıl, çokluğu, parçaları ele alır oysa aşk, bütünü ve bir'i kavrar.¹³²

İkbâl'in Mevlânâ'dan yararlanarak geliştirdiği en önemli konulardan biri de akıl ve aşkın mekânı olan gönül birliğinin savunulması ve gönlün aleyhine gelişen akılcılığa karşı çıkılmasıdır. İkbâl, Fârâbî (ö.339/950)-İbn Sînâ (ö.428/1037) okulunu, Kur'ân'ın dinamik dünyâ görüşünü kuru bir rasyonalizmle açıklamaya çalıştığı için eleştirmiştir. İkbâl, *Peyâm-ı Maşruk*'ta İbn Sînâ ile Mevlânâ'yı karşılaştırır. Ona göre bu iki insandan birincisi akı, ikincisi ise aşkı temsil eder:

"İbn Sînâ kalbi de reçeteye soktu; o kan almakta ve müsekkîn vermektedir."¹³³
 "Ebû Âli Sînâ, devesinin kaldırdığı toz içinde kaybolmuşken,
 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin elî mahmilinin perdesini tuttu.

129 Sadık Kılıç, "İnsanlık Bilinci ve Sevmek", *Yeni Ümit*, Cilt: 3, Sayı: 17, Temmuz-Eylül 1992, s. 41, ss.40-46.

130 Kenan Rifaî, *Şerhli Mesnevî-i Şerif*, Hülbe Yay., İstanbul 1973, s. 340; Demirci, *agm.*, s. 156.

131 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 93.

132 Baljon, *age.*, s. 84, 217. dipnot.

133 İkbâl, *Câvidnâme*, s. 274; Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbâl'in Eserlerinde Mevlânâ", *1. Milli Mevlânâ Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1985*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1986, s. 235, ss.229-237; Farabî'de Akıl ve Aklın Önemi için bk. Kemal Sözen, "Farabî'de Akıl ve Aklın Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, 1998, ss.65-80.

*Bu 'Ebû Âlî Sina derinleşti, derinleşti, cevhere kadar dayandı.
O (Mevlânâ) çerçöp gibi bir girdâba yerleşti.
Hakîkat, eğer yanı, ıstırâbı yoksa hükmettir.
Gönülden yanı ve ıstırâp alırsa şüirdir.*"¹³⁴

Mevlânâ'ya göre:

*"Aşkdan daha delisi yoktur. Onun sevdâsı yüzünden akıl kör ve sağırdır.
Bu sıradan bir delilik olmadığı için, tıbbın da ona hiçbir ilacı yoktur.*"¹³⁵

Mevlânâ diyor ki:

"Filozof, kendini düşünceyle öldürdü. O sırtını hazîneye dönmüştür... Filozof velâmin duygularına yabancıdır."¹³⁶

İkbâl de aynı paralelde şöyle der:

*"Nazarı akıl, sâhib-i sır olduğunu söylemesine rağmen, aşkı inkâr eder.
O, aşkı açıklayamaz da, aşkı da, âşığı da ancak aşkın kendisi anlatır.
Güneşin ispatı, güneşin kendisinden başkası değildir.*"¹³⁷

Bu söylenenlerden, Mevlânâ ve İkbâl'in akla, akli bilgiye karşı oldukları sonucu çıkarılmamalıdır. Onların karşı oldukları, katı ve kuru bir akılcılık, inançtan ve aşktan bağımsız olarak uygulamaya konan ilmî bilgidir. İkbâl'in Mevlânâ'sına göre böyle bir bilgi, insanın kafası ile gönlü arasına nifak sokmuş, inancı acınur bir duruma getirmiş; bedeni rûhun; maddeyi mânânun; şeytânı Âdem'in fevkine çıkarmıştır. İkbâl'e göre, insandan beklenen, ilimden mahrum bir cezbeye kapılıp gitmek de değildir; hayâtı kuru bilgi ile karartmak da. Önemli olan, ilim ve aşkı birleştirmektir. İkbâl şöyle diyor: Mevlânâ'nın kedi nefsinde gerçekleştirdiği ve bizlere de yüksek sesle tavsiye ettiği bu ilim-aşk sentezidir.¹³⁸ Çünkü İkbâl'in felsefesinde, ne aşksız ilim, ne de ilimsiz aşk insanı kurtuluşa götürür.¹³⁹

Mâşûkuna kavuşma arzusuyla yanıp tutuşan kimsenin aldığı zevk, dil ile ifâde edilemez. Hz. Mevlânâ bu vuslat ânını "şeb-i arûs-zifaf gecesi" olarak

134 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 64.

135 Mevlânâ, *Mesnevî*, VI, 1979.

136 Mevlânâ, *age.*, VI, 2347.

137 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 119-120.

138 Aydın, *agm.*, s. 236.

139 Mehmet S. Aydın, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", *AÜİFD.*, Cilt: XXIX, Ankara 1987, s. 95; Hasan Mumtaz, *Tribute to Iqbal*, Iqbal Academy Pakistan, Lahore, 1982, p.13.

vasıflandırmıştır. Hz. Mevlânâ'nın müridi İkbâl ise bu makâmı şöyle ifade etmektedir:

*"Aşk makâmı minber değil, darağacıdır. İbrâhim'ler, Nemrud'lardan korkmazlar. Hem öd ağacının ayarı ateşle belli olur."*¹⁴⁰

Câbirî şöyle der: Gnostik "İrfancılar" sınıfına giren mutasavvıflar, kendi iç bütünlüklerini sağlayan özel bir mantığa sâhiptirler. Bu mantığın gereği olarak daha baştan itibâren aklın gerçeğe ulaşamayacağı ilkesini kabul ederek hareket ederler. Bunun için de akıl ve mantığı bir kenara iterek arınma ve riyâzetle visâl ve keşf yoluna girerler.¹⁴¹ Halbuki mutasavvıfların yaptığı, akli irfâna ve aşka feda etmek değil, aklın yanında aşkı tercih etmek, aşksız akıla ehemmiyet vermemektir.

Gönül, insanın bütün varlığı, hissi, akli ve tefekkürü ile kâinât muammâsına hücumu ve topyekûn bir seferberliğidir. Büyük hakikat'e insan yalnız akli prensipler içinde hapsedilmiş bir idrâk ile varamaz. Bir de insanın sonsuzluğa uzanan bir mânâsı vardır. İşte hâlâ bir sır olan o mânâ ile yaratılmış muammâsını çözer. Buna gönül gözü derler, o felekleri deler geçer.¹⁴²

"Gönlün hükmü altında olan akıl ilâhîdir. Gönlün hükmü altına girmeyen akıl ise şeytânîdir."¹⁴³ "Akıl, göç eşyâsını yüklenen deveyi sürmekten âciz kaldı. Dizgini gönlün eline verdim."¹⁴⁴ İkbâl, mürşidi Mevlânâ'nın izinde yürüyerek, aynı ilâhî kaynaktan doğan akıl ve aşkın elbirliği ettikleri takdirde cihânı cenete çevireceklerine, fakat aşktan yoksun aklın şeytânın pençesine düşeceğine inanmaktadır.¹⁴⁵

*"Her ne kadar idrâk edebilirse de akıl, Allah'ın varlığını,
Gücü yetmez bilip anlamaya onun sırlarını,
Uyanık gönül, temiz yürek iste Allah'tan.
Gözün nûru, kalbin nûru gibi sağlam değildir hiçbir zaman.
Evet, huzûr ve sükûn vardır ilimde de,*

140 Muhammed İkbâl, *Hicaz Armağanı*, çev.: Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1968, s. 59; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yay., 4. bs., İstanbul 1994, s. 203.

141 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Tekvînü'l-Akli'l-Arabî*, el-Merkezü's-Sakâfî el-Arabî, Beyrut, 1991, s. 268; a.mlf., *Arap Aklının Oluşumu*, çev.: İbrahim Akbaba, İz Yay., İstanbul 1997, s. 379.

142 Tarlan, "Aşk Sevinçten Nâra Attı", *Muhammed İkbâl'in Üç Eseri İçinde*, s. 157.

143 İkbâl, *Muhammed İkbâl'in Üç Eseri*, Ey Şark Kavimleri, s. 105.

144 İkbâl, *Hicaz Armağanı*, s. 28.

145 Mehmet Önder, "Hz. Mevlânâ'nın Sâdık Bir Müridi Şâir ve Düşünür Muhammed İkbâl", *Pakistan Postası*, Cilt: 22, Sayı: 10, Eylül 1974, s. 7, ss.6-7.

*Fakat benzer bu hürîsiz cennete.*¹⁴⁶

İkbâl'in kalbi, ilhâmı ve aşkı akla tercihi konusunda ortaya çıkan tartışmalarda sık sık aşkı akla tercih ediyor olsa bile, akli tamamen bir kenara bırakmamızı aslâ istemez.¹⁴⁷ O şöyle der:

"Akıl, kaba bir bezi altın sırmalı kumaş yapar. Aklın kemâli taşı ayna yapar. Sehhâr şiiirler yazan şâirin terennümü hayâtın iğnesinden bal yapar."¹⁴⁸

*"İlâhî aşk ve vecd ki insanı uyanık ve akıllı tutar.
Şehvî aşk ve şevk ki insanı ahmak ve sersem yapar.
Mânevî yokluğun kalbini aşktan mahrum eden huzûrsuzluktur,
Yaşıyorsa kalbin, ilâhî aşktan yoksun değilsin, hâlîn de mutluluktur."*¹⁴⁹
*"Damarlarda kan dolaşmış dolaşmamış ne çıkar.
Asıl hayât ciğerin aşkla yanışındandır."*¹⁵⁰
*"Kalp, aklın kolesi mi yoksa yol göstereni mi olsun?
Ey akıllı sonsuzluk yolcusu, buna karar vermek pek zordur."*¹⁵¹

"Akıl, bir gün gönle şöyle söyledi: Yolunu şaşırmanın kılavuzuyum ben. Bak ne kadar yükseklerle tırmanırım ben. Dünyâda benim görevim kılavuzluktur. Hızır gibi hızlı ve hareketliyim ben. Hayât bir kitapsa, yorumcuym ben. Cenâb-ı Hakk'ın bir cilvesiyim ben. Sen nesen ki? Yalnız bir kan damlasısın. Halbuki paha biçilemeyen bir elmasım ben. Bunları duyunca kalp dedi ki: Benim ne olduğumu görmüyor musun sen? Doğru, sen hayâtın sırrını bilirsin. Ama onu gözümle görürüm ben. Sen yalnız dışıyla ilgilenirsin, ben ise içine dalarım. İlim senden ise, irfân bendendir. Sen Allah'ı anarsın, ben ise, Allah'ın örneğiyim. İlmin sonu huzûrsuzluktur, bu hastalığın ilâcıyım ben. Gerçekler dünyâsının mumusun sen, güzellik diyârının ışığıyım ben. Zaman ve mekân bağıyla bağlısın sen, göklere uçan özgür bir kuşum ben. Baksana benim yüksek mevkiime, Rabb-i Celîl'in sırdaşiyim ben."¹⁵²

İkbâl'de aşk ile akıl, sürekli bir mücâdele ile birbiriyle savaşmış, ama sonunda aşk muzaffer olmuştur. Bununla berâber aşkı, seziş, duygu ve sevginin tadına doyumaz meyvesi olarak övdükçe, aklın durgun imkânlarla düşkün,

146 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 62

147 Muhammed Münevver, *İkbâl'de Kur'anî Hikmet*, çev.: M. Ali Özkan, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 39.

148 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 48.

149 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 62.

150 İkbâl, *age.*, s. 65.

151 İkbâl, *age.*, s. 83.

152 İkbâl, *Doğudan Esintiler Bang-i Derâ*, s. 57.

şüpheli etkilerinden yakasını kurtaramamıştır. Onlarca defa ateşli aşk ile soğuk akli karşılaştırıp hattâ bazen birbirini tutmaz gözüken terennümlerle çokça uğraşmıştır.¹⁵³

Akıl, sürekli maslahatı gözettüğinden, işlerin iyisini kötüsünü maslahata göre değerlendirir. Bundan sonra vücûd ile ilgilenir ve kalp temizliğine çalışır. Vehim ve vesveseler karşısında sürekli yeni deliller aramak peşinde koşar. Bunun ise sonu yoktur. Bu yüzden sâdece akılla mânevî yolculukta muvaffak olmak güç, hattâ imkânsızdır. Aşk ise, insanı mânevî yolculuğunda taşıyacak külfetsiz bir buraktır. Hattâ aşk, dînin özü ve esâsıdır. Aşk, yakıcı bir ateştir. Sâlikin kalbine düşünce çabucak maddî ve mânevî râbitasını ortadan kaldıracak, onu gönlünü bağlayan her şeyden kurtararak Hakk'a yönelir. Öyle ki, sâlik, artık bir an bile âkıbet ve maslahatı düşünmez. Ezelî sevgilisinin tarafına doğru yol alırken, hiçbir şeyin farkında olmaz. Şüphe duygusu onu sarmaz.¹⁵⁴

*"Zamana uy, sözü câhil ve zavallılarınadır. Zaman uymazsa sana, zamanla savaşmalıdır."*¹⁵⁵

*"Bu akıl, henüz iyiyi kötüyü tanımamış, ama zâlim akıl, haddini çoktan aşmış. Yâ Rabbî, bana ne oldu, böyle ne oldu? Akıl gönülden, gönül akıldan bıkmış."*¹⁵⁶

*"Şu akıl ile gönül aşk ateşinin kıvılcımlarıdır."*¹⁵⁷

"Mahkûmudur, şu aklın her melek ve insan, Kurtulamaz hiçbir şey, Allah vergisi akıldan."

*"Âlem kâilesidir onun ezeli cemâlinin, sâdece akıl ile gönül kapışabilir her an."*¹⁵⁸

*"Işıl ışıl parlayan zülüfleri ışıklandır daha da, akli ve şuuru tut, kalp ve nazarı da avla!"*¹⁵⁹

Akıl sınırlıdır ve ancak sınırlı varlıkları idrâk etmemize yardım eder. Oysa hürriyet, sonsuzluk, ölümsüzlük ve Mutlak Varlığa özlem, birer duygudan öte, şuûrumuzu istilâ eden vazgeçilmez kavramlar hâlinde varlıklarını kabul ettirmektedirler. Apaçık görülüyor ki, varlığımızda aklın verilerini aşan değerler

153 Karahan, *İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, ss. 64-65.

154 Saadettin Kocatürk, "Mevlânâ'nın Manevî Şahsiyetinin Oluşumu ve Mevlânâ'nın Şiirinde Aşk Maneviyat ve Yeniden Doğuş", *Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni Bildiriler 15-17 Aralık 2000*, s. 484, ss.477-497.

155 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 42.

156 İkbâl, *age.*, s. 43.

157 İkbâl, *Doğudan Esintiler Cebrâil'in Kanadı*, s. 97.

158 Muhammed İkbâl, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben: Cebrâil'in Kanadı*, çev.: Halil Toker, Şûle Yayınları, İstanbul 1999, s. 126.

159 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 34.

bulunmaktadır. Yani biz, şuûrumuzdan taşan bir sezgi ile aklın yetersizliğini anlıyoruz. Böylece görürüz ki, şuûr, bir bakıma akli kritik eden bir iç gözdür.¹⁶⁰

“Nergis gibi bu çemeni görmeden geçme! Koku gibi bir gonca içine sıkışıp kalma! Allah sana, daha parlak, gören bir göz vermiş. Akli uyanık, gönlü uyumuş bir halde geçip gitme!”¹⁶¹

İkbâl, rûhî uyanıklığı temsil eden bir organ olan kalp hakkındaki kanâatini, tasavvuf geleneğine bağlı kalarak şu şekilde özetlemiştir: Putun önünde, uyanık gözlü bir kâfir, Harem’de uyuyan bir mü’minden daha iyidir.¹⁶²

“Ölümsüz sevgiliye ulaşmak için can atmaktadır gönül hayâtı.
Yazıktır o gönle ki, can vermek sabırsızlığıyla geçmemekte hayâtı.”¹⁶³
“Akıl da kalp de birer kıvılcımdır aşk ateşinin.
Akıl maddeyi, kalp de mânâyı fethi içindir.”¹⁶⁴
“Âh ne sahte-kârdır, yüz elbise değiştiren akıl!
Aşk mâsumdur, ne mollası, ne zâhidî, ne felsefecisi.”¹⁶⁵
“Ne senin kalbin Müslüman’dır, ne de benim kalbim,
Halbukî sen de ben de namazlar kılmaktayız.”¹⁶⁶
“Benim, meclisin çırası olan sevgilim nerede? Benim ışığım, benim her şeyim nerede?
Derler ki, o kalbin derinliklerindedir. Allah bilir, kalbin yeri nerede?”¹⁶⁷

İkbâl, aklın ihmâl edilmesinin sonuçlarını bilmesinin yanı sıra, aşırı akılcılığın tehlikelerinin de bilincindeydi. Her şeyden önce, aşırı akılcılık, dînî inançları zayıflatır ve dînî insanlara bağısladığı nîmetlerin en güzeli arasında yer alan nihâî adâletle ilgili umûdu ve güvenme duygusunu alt-üst eder.¹⁶⁸

“Göğsünde nefes var, ama gönül yok sende.
Meclise bir şevk, bir hararet bağıslamıyor nefesinde.
Akıldan vazgeç ki bu kâbilîyet bu nur,

160 Arvasî, *age.*, s. 58.

161 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 46.

162 Schimmel, *Peygamberâne Bir Şâir*, s. 120.

163 İkbâl, *Cebrâil’in Kanadı*, s. 62.

164 İkbâl, *age.*, s. 66.

165 İkbâl, *age.*, s. 76.

166 İkbâl, *age.*, s. 83.

167 İkbâl, *age.*, s. 92.

168 Muhammed Han Kayanî, *Felsefe Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İkbâl*, İz Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 65.

*Varış yeri değil, yolu aydınlatan lambadır sâdece.*¹⁶⁹
*"Gönlü akıl nûru ile aydınlattım. Aklı da gönül ayarına vurdum."*¹⁷⁰
"Akılın büyüğü, diri bir gönlün ıstırapı yanında hiçtir.
*Feylesofların kılısesinden, benim yanan gönlüme gel!"*¹⁷¹

Aklın yakîn zevkine yabancı olduğunu söyleyen¹⁷² İkbâl şöyle seslenir:

"Akılın türlü kıvrımlı yolu gerçi tatlıdır; lâkin saf yüreklerin elde ettiği yakın,
*O ince nüktelerden çok daha hayırlıdır."*¹⁷³
"Akıl bu karışık yola ayak basar basmaz, suyun içinde alev kışturdu, cihâm birbi-
rine kattı.
Kimyâ ile kumu altın yaptı, ama yanan gönle sevgi iksirini o kadar tattıramadı...
Yalnız, kendini gören ve düşünen akıl başkadır. Bülbül kanadı başka, şâhinin
pençesi başkadır...
Ne güzeldir o akıl ki, iki âlemin geniş ufuklarını kucaklar. Melekler gibi nurdan
*yaratıldığı halde insan gibi gönlü yanar."*¹⁷⁴

İkbâl, akli ikiye ayırmaktadır: Birincisi, her insanda potansiyel olarak var olan, insanda etkin rol oynayan akıl; diğeri ise mevcut potansiyelini geliştirmiş, aynı zamanda aşkın fonksiyonu ile birlikte hareket eden ve bu nedenle de ilâhî bir karakter kazanan akıldır. İkbâl, bu ikinci tür aklın insân-ı kâmilde olduğunu düşünür. Bu tür akıl İkbâl'in eleştirilerinin dışındadır.¹⁷⁵

Şâhin, İkbâl'in şiirlerinde Müslüman gençlikte görmek istediği durumun sembolüdür. Çünkü şahin yükseklerde uçar; özgür, uyanık ve ataktır; bir yuva kurmaz, başkası tarafından değil, yalnız kendisinin avladığı hayvanlarla beslenir, yalnızlığı sever. Bunlar İkbâl'in Müslüman gençliğinde görmek istediği niteliklerdir.¹⁷⁶ İkbâl, kuvvetli olmak, çöplerden gıdalanmaktansa ölmeyi tercih etmek, daha yükseklerde kanat çırpıp, şâhinlerde olduğu gibi yüce ruhlu insanların da özelliklerindedir.¹⁷⁷

169 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 92.

170 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 47.

171 İkbâl, *age.*, s. 116.

172 Bk.: İkbâl, *Hicaz Armağanı*, s. 58.

173 İkbâl, *Zebûr-u Acem*, s. 255.

174 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 130.

175 Ahmet Albayrak, *Muhammed İkbâl'in Kişilik Yapısı ve Öngördüğü İnsan Modeli*, (Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 2001, s. 82.

176 Câvid İkbâl, "Câvid İkbâl'in Konuşması", *Muhammed İkbâl Kitabı*, s. 18.

177 Schimmel, *Peygamberâne Bir Şâir*, s. 106.

“Aklın şirâzesi kıptu. Delirir gibi oluyorum; gözlerim ağlamaktan eridi. Canım, hasretle doldu. Ne olur bir kere görün!”¹⁷⁸

“Bazen akıl, insana çılgınlık zevki verir. Akıllılar bana ders verdiler; ben oradan, Yakasını, bağrını parçalamış bir deli olarak geliyorum.”¹⁷⁹

Hakîkatte, akıl ve gönül, insanın sadr âleminin iki boyutu, iki melekesidir ve birbirleriyle çelişmez ve çatışmazlar.¹⁸⁰

“Biz aşk halvetgâhında yetişmişiz. Toprağı ayna gibi pırl pırl bir hale getirmişiz...”

Gönlümüzdeki ateş bu eski mabede (dünyâya) gece baskını yaptı. Onu yakıp kül etti. Gönlümüzdeki ateş bu kurudur, bu yaştır demez yakar...

Aşk bir hevese düştü ve her bağı parçaladı. İnsan onun fitnesinden ağa düşmüş balığa döndü.”¹⁸¹

“Senin kurduğun tefekkür sistemi baştan aşağı batıl evhamdan ibârettir. Gönlün terbiyesi altında yetişmiş bir akıl ile hayâtı mütalâa et.”¹⁸²

“Akıl çamurla iyi arkadaşlık ediyor. Fakat gönül onunla bir türlü uyuşmuyor.”¹⁸³

“Bir ölü toprağız biz, Halbuki diri gönül bize lâayık görüldü.

Ulu Râbbimin işi. Eflatun’un cihâni kucaklayan aklına, Ben katiiyen güvenmem. Benim sevimli güzel bir gönülcüğüm vardır. O neleri görmez ki...”¹⁸⁴

“Aşk denen büyük kudret çırpınma ölçüsünü, Gönlümüzden öğrendi.

Sıçrayıp pervaneye ulaşan o kıvılcım, Bizim gönlümüzden dir.”¹⁸⁵

“Aşk aradı, aradı; nihayet bakıtı insan, Bunu başaracaktır.

İnsandaki ilâhî tecellî su ve çamur, Perdesinin altında öyle gizlenmiştir ki...

İnsan bir avuç toprak, lâkin gönül denilen ilâhî cevher onda,

O bir avuç toprağın karşılığı olarak, Güneş ay ve yıldızlar feda edilebilir.”¹⁸⁶

Kişi Allah ve O’nun Resûlü’nü aşk mertebesinde sevmedikçe, akıl dâimâ birer şüphe ve vesvese kaynağı şeklinde hayâtiyetini devam ettirecektir. Bu sebeple imân, akıl ile gönlün bir uzlaşması olarak tarif edilmektedir.¹⁸⁷

178 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 136.

179 İkbâl, *Zebûr-u Acem*, s. 173.

180 Hüseyin Hatemi, “Muhammed İkbâl’in Düşüncesi”, *Muhammed İkbâl Kitabı*, s. 153.

181 İkbâl, *Şarktan Haber*, s. 131.

182 İkbâl, *age.*, s. 141.

183 İkbâl, *Zebûr-u Acem*, s. 157.

184 İkbâl, *age.*, s. 159.

185 İkbâl, *age.*, s. 233.

186 İkbâl, *age.*, s. 250.

187 Arvasî, *age.*, s. 125.

İkbâl, aklın tek yanlı oluşuna dikkat çeker, nihaî gerçekliği kavramada, akla çok büyük bir rol yüklemeyi ve hattâ zaman zaman akli yerer. Batıdaki çağdaş bilim ve akılcılığı dikkate almalarını istediği geleneksel Müslümanlara seslenirken ise İkbâl, aklın ve deneysel bilimlerin önemi üzerinde durur. Akılcılığı ve bilimi eleştiren İkbâl, belli bir gâyeden yoksun ve insan da dâhil, her şeyi bilimin nesnesi olarak gören zihniyeti hedef alır. Belli bir insanî hedefi olmayan ve hakikat endişesi bulunmayan, kılavuzsuz akılcılığı eleştirirken de bilimin ulaştığı sonuçları gözü kapalı kabulleneni uyarmayı amaçlar.¹⁸⁸

İkbâl'in Hz. Mevlânâ'dan en çok etkilendiği konuların başında aşk gelmektedir. Mevlânâ ve İkbâl, her ikisi de ilâhî aşka büyük önem verirler. Bu aşk, hayâtın temelidir ve her şey onun etrafında dönmektedir. İkisi de bu aşkla yapıp küll olmuştur. Aşk her şeyi fethedebilir, her kötülükten korur, yeni bir dünyâ yaratır. Buna karşılık akıl ve mantık kısır, sınırlı ve maddecidir. Aşk, insana bir doygunculuk ve sorumluluk duygusu verir ve önüne çıkan engelleri yenerek hedefine ulaşır, ruhu mükemmelleştirir ve çevresini fetheder. Mevlânâ'ya göre aşk, engin ve uçsuz bucaksız bir okyanustur. Bu okyanus üzerinde cennet ufak bir köpüktür. İkbâl de aynı misâli kullanmıştır. Ona göre de aşk bir okyanustur, o hem sandal, hem de kıyıdır. Aşk olmasaydı, dünyâ çürüyüp kokuşurdu. İkbâl'e göre, aşksız dünyâ, ölüm gibi soğuk ve sessizdir. Yalnızca aşk ona heyecan ve zevk verir. İkbâl şöyle der:

"Aşk Cibrîl'in kanadıdır. Aşk Mustafâ'nın gönlüdür. Aşk, Tanrının elçisi ve sözüdür.

*Halâl'in sıdki da aşktır, Hüseyin'in sabrı da aşk. Hayât savaş meydanında, Bedir ve Huneyn de aşktır."*¹⁸⁹

Başka bir şîrde de der ki:

*"Ben özgür bir köleyim, aşk benim rehberim. İmanum aşk, kölem de aklıdır."*¹⁹⁰

*"Aşka, "lâ" sırrını öğret ve bizi" illallah" sırrına âşinâ et."*¹⁹¹

"Mevlânâ-yı Rûmî'nin sohbetinde şu sırrı öğrendim ki:

*Boyunları bükük olan yüz bin bilgine oranla, kellesi kıltuğunda bulunan bir Kelim (Hz. Mûsâ) daha iyidir."*¹⁹²

188 Osman Bilen, "Muhammed İkbâl'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", *DEÜİFD.*, Sayı: XIII-XIV, İzmir 2001, s. 119, ss.101-119.

189 İkbâl, *Cebrâil'in Kanadı*, s. 97vd; Asrar, "İkbâl ve Mevlânâ", *Doğudan Esintiler*, s. 47.

190 Asrar, *agm.*, s. 47.

191 İkbâl, *Esrâr ve Rumûz (Esrâr-ı Hodî)*, s. 92.

192 İkbâl, *Doğudan Esintiler*, s. 95; Yusuf Salih Karaca ise bu beyti şu şekilde çevirmiştir: "Mürşid Celâleddin-i Rûmî'nin irşadı ile şu sır çözüldü yine. Yüz bin filozofun başını (aklımı) cebine,

Robert Frager şöyle der: “Ne hazindir ki, eğitim sistemimiz aklın gelişmesine o kadar odaklanmıştır ki, sanat, ibâdet, sevgi ve başkalarına hizmetle beslenen ve aşkın mekânı olan kalbimizin gelişmesine pek ehemmiyet vermez.”¹⁹³

İslâm, vahiy ve akıl arasında hiçbir zıt durum oluşturmamıştır. Peygamberler, sâdece Allah’ın emirlerini insanlara ileten pasif birer araç değil, ilâhî muhâkemeye iştirakçi idiler. Allah’ın peygamberlerini en akıllı ve zekî olanlardan seçmiş olması, tabiatını kesin olarak târif edemiyorsak dahi, vahiy ile peygamberlik akli arasında bir çeşit organik ilişki olduğunu göstermektedir. Eğer İslâm sâdece ferdî ilişkileri etkileyen birtakım ahlâk kuralları ve ferdî inançlardan oluşmuş bir yapı olsaydı, akla başvurmadan vazgeçebilirdik. Fakat İslâm, insan ilişkilerinin her alanı ile ilgilenen bir hayât biçimi olduğundan, akıl müessesesine gem vurma imkânsızdır. Bu sebeple akıl, belirli bir zamanda, belirli bir durumun neler içerdiğine karar verebilir.¹⁹⁴

Yaşamın bir rehberi olarak aklın reddedilmesi ve aynı rolde aşkın kabul edilmesinde İkbâl, kendisini bir tarikat mensûbu olarak göstermektedir.¹⁹⁵ İslâm medeniyetindeki büyük insanların çoğu, ister filozof, ister âlim, ister edîb veya devlet adamı olsunlar; tasavvufa yönelmişlerdir. Çünkü onlar insanların arzularının ve aşkın sınırsız, ancak aklın sınırlı olduğunu biliyorlardı. Bundan ötürü onlar, ömürleri boyunca aklı aşkın hizmetine ve aşkı da insanlığın hizmetine sunmanın gayreti içerisinde oldular.¹⁹⁶ İkbâl’in şiirleri vâsıtasıyla gözler önüne serdiği hayât anlayışında, akıl, eylem ve aşk birbirleriyle kaynaşıp yekpare ve dinamik bir vücûd oluşturur. Böyle bir oluş keyfiyeti, insanın bireyselliğini yok edilemez bir hâle getirerek,¹⁹⁷ gerçek şahsiyetin oluşmasına yardımcı olur.

Tasavvufî düşüncede Hakikat’e aşkla ulaşılacağına inanılır. Bizi Allah Teâlâ’ya aşk götürcektir. İlim ve akılla Hakk’a vâsıl olmak mümkün değildir. Hakk’a aşkla, irfân ve gönülle erişilebilir.¹⁹⁸ Mutasavvıf nezdinde kalbin

bir Kelîmin ilahî aşkını eline al!” (Muhammed İkbâl, Bâl-i Cibrîl Cebrâil’in Kanadı, s. 59).

193 Robert Frager, *Sûfî Psikolojisinde Gelişim Denge ve Uyum: Kalp Nefs ve Ruh*, çev.: İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 120.

194 Siddîkî, *age.*, s. 55.

195 Fazlur Rahman, “Iqbal and Mysticism”, *Iqbal as a Thinker (Eight Essays)*, Kashmiri Bazar, Lahore, ts., p.198, pp.189-210.

196 A. Rıza Arasteh, “Varoluşçu Tedavi: Sûfî Katkısı”, çev.: Seval Yılmaz, *Sufî Psikolojisi*, haz. Kemal Sayar, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 73, ss.62-76.

197 Saiyidan, *age.*, s. 94.

198 Faruk Kadri Timurtaş, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Vilâyet Yayınları, İstanbul 1981, s. 139.

şehâdeti, aklın şehâdetinden üstündür.¹⁹⁹

Sûfîlere göre aklın alanı madde âlemidir, şayet o yaratana yönelecek olursa erir gider. Akıl kendisinin bile ne olduğunu bilmezken yaratıcısını nasıl bilebilir. Onlara göre Allah Teâlâ'yı bilmek konusunda aklın ulaşabileceği en son nokta hayret ve dehşet içinde kalmaktır. Bu konuda aklın âciz olduğunu bilmek en yüksek idrâktir. Cüneyd-i Bağdâdî, Zünnûn el-Mısırî gibi sûfîler Allah'ı yine onun tarifıyla bildiklerini söylerken bu meselede aklî delillere başvurmanın gereksizliğini anlatmak istemişlerdir. Hâris el-Muhâsibî ile başlayıp Kuşeyrî ve Hucvirî ile devam eden akli ikinci plâna atma anlayışı en mükemmel şekilde Gazzâlî tarafından savunulmuştur. "Akıl bize duyuların verdiği her bilginin doğru olmadığını göstermektedir. Aklın üstünde diğer bir idrâk gücüne göre de aklın sağladığı bütün bilgilerin doğru olmaması mümkündür. Bunun böyle olmadığını nereden bilelim" diyen Gazzâlî böylece akla karşı şüpheli bir tavır almıştır. Yine o, "Aklın üstünde başka bir gücün daha bulunması pekâlâ mümkündür" demektedir. Gazzâlî'den sonra gelen Senâî, Attâr, Aynülkudât el-Hemedânî ve Mevlânâ Celâleddîn Rûmî gibi mutasavvıflarda metafizik konularda akla değer vermeme tavrı daha da yaygınlık kazandı.²⁰⁰

İkbâl'e göre akıl ve aşkın ilgi alanları birbirlerinden farklılık arz etmektedir. Akıl, her şeyi izah etme kudretine sâhip değildir. İnsana sınırlı olarak bahşedilen cüz'î akıl gündelik hayâtımızdaki işlerimizi düzenler. Aklın imkânlarının tükendiği yerde aşka müracaat edilmelidir. Bir başka deyişle akıl dünyevî işlerimizin, aşk ise uhrevî ve metafizik meselelerimizin çözümlenmesinde görev icrâ etmektedir.

Nihâî tahlilde, İkbâl'in düşünce sisteminin ve tasavvufî düşünce dünyâsının odak noktasını oluşturan kavramlardan ikisi durumundaki aşk ve akıldan her biri, Mutlak hakikat'e ulaşmada tek başına mükemmel bir yöntem oluşturmamaktadır. Ancak her ikisi bir arada olursa, insanı Mutlak hakikat'e ulaştırabilir. Bu yüzden o, bütün eserlerinde akıl-gönül, kafa-kalp birlikteliğine vurgu yapmakta ve sûfîler gibi gönül tarafını ön plâna çıkarmaktadır. Dolayısıyla onun, çoğu zaman vahiy, ilâhî aşk ve hikmetten yoksun olan akli eleştirdiği görülmektedir. Bundan ötürü, İkbâl'in eserlerinde çokça değindiği, birbirleriyle mukâyese ettiği akıl-aşk ikilisi ile alâkalı olarak çoğu zaman aşktan yana tavır aldığı rahatlıkla söylenebilir.

199 Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri 1*, İstanbul 1997, s. 35; Ayrıca bk. Himmet Konur, *İbrahim Gülşeni Hayatı Eserleri Tarikatı*, İnsan Yayınları, İstanbul 200, s. 195vd.

200 Süleyman Uludağ, "Akıl", *DİA.*, II, 246-247.

Mutasavvıf irfânı ilmin, aşkı ise aklın üzerine koymuş, karşısına koymamıştır. Düşünce tarihimiz boyunca aşkın mekânı olan kalp ve akıl tartışmaları hep devam edegelmiştir. Bir taraf akli ön plâna çıkarmış, kalbi görmezden gelmiş; diğer taraf ise akli yermiştir. Aşk ve akıl birlikteliği mutasavvıfların arzuladığı bir husûsiyettir. İkbâl'in dediği gibi en iyisi, akli ve aşkı kucaklaştırmak, ama bunu yaparken her birisine hakkını teslim etmektir.

Kaynakça

- Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1324/1906.
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbâs, ammâ 'šteherâ mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*, 4. bs., Beyrut 1405.
- Afîfi, Ebu'l-Alâ, *Muhjiddin İbn Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev.: Mehmet Dağ, Kırkambar Yay., İstanbul 1998.
- Akay, Hasan, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, 2.bs., İstanbul 1995.
- Albayrak, Ahmet, *Muhammed İkbâl'in Kişilik Yapısı ve Öngördüğü İnsan Modeli*, (Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa, 2001.
- Ali Seydî, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I-II, İstanbul 1330/1912.
- Arasteh, A. Rıza, "Varoluşçu Tedavi: Sufi Katkısı", çev.: Seval Yılmaz, *Sufi Psikolojisi*, haz. Kemâl Sayar, İnsan Yay., İstanbul 2000, ss.62-76.
- Arvasî, Seyyid Ahmet, *Akıl ve Gönül*, Burak Yay., İstanbul 1996.
- Ataöv, Türkkaya, "İkbâl'in Nefs ve Hakîkî İdeal Fikri", *Türkiye'de Dr. Muhammed İkbâl*, Sıralar Mat., İstanbul 1962, ss.32-37.
- Atik, M. Kemâl, "Ârif", *İslâmî Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ankara 1997.
- Aydın, Mehmet S., "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", *AÜİFD.*, Cilt: XXIX, Ankara, 1987.
- , "Muhammed İkbâl'in Eserlerinde Mevlânâ", *1. Milli Mevlânâ Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1985*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1986, ss.229-237.
- , "Muhammed İkbâl", *DİA*, XXII, 20.
- Bilen, Osman, "Muhammed İkbâl'in Çağdaş Bilim ve Yöntem Anlayışı", *D. E. Ü. İlahiyât Fakültesi Dergisi*, Sayı: XIII-XIV, İzmir 2001, ss.101-119.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", *DİA.*, II, ss.238-242.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Tekvînü'l-Akli'l-Arabî*, el-Merkezü's-Sakâfi el-Arabî, Beyrut, 1991.
- , *Arap Aklının Oluşumu*, çev.: İbrâhim Akbaba, İz Yay., İstanbul 1997.
- Cebeci, Lutfullah, *Mevlânâ ve İslâm*, Cantaş Yay., İstanbul 1996.
- Cürçânî, Seyyid Şerif, *Kitabü't-Târifât*, Basım yeri ve tarihi yok.
- Çelebioğlu, Âmil, "İman Aşk ve Mevlânâ", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB., İstanbul 1998, ss.27-28.
- Dehlevî, Şah Veliyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğâ*, I-II, çev.: Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul 1994.
- , *Hüccetullâhi'l-Bâliğâ*, I-II, Kahire, ts.
- Demirci, Mehmet, "Mesnevî'de Akıl-Aşk Karşılaştırması", *4. Milli Mevlânâ Kongresi: Tebliğler 12-13 Aralık- 1989*, Konya 1991, ss.153-159.
- , *Yûnus Emre'de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1991.
- Düzen, İbrâhim, "İkbâl'in Miraçnâmesi", *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, ss.145-149.
- Eliaçık, Recep İhsan, *İslâm'ın Yenilikçileri: İslâm Düşünce Tarihinde Yenilik Arayışları Kişiler Fikirler Akımlar III*, Söylem Yay., İstanbul 2002.
- Enç, Mithat, *Rûhbilim Terimleri Sözlüğü*, Karatepe Yay., Ankara 1990.

- Ensârî, Abdülhak, *Şeriat ve Tasavvuf*, çev.: Yusuf Yazar, Rehber Yayıncılık, Ankara 1991.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV Yay., İstanbul 1994.
- Ergül, Âdem, *Kur'ân ve Sünnette Kalbî Hayât*, Altınoluk Yay., İstanbul 2000.
- Ersoy, Mehmed Âkif, *Safahat*, İnkılap ve Aka Basımevi, İstanbul 1977.
- Ertuğrul, İsmail Fennî, *Lügatçe-i Felsefe*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341/1922.
- Fazlur Rahman, "Iqbal and Mysticism", *Iqbal as a Thinker (Eight Essays)*, Kashmiri Bazar, Lahore, ts, p.198, pp.189-210.
- , "İslâm'da İhya ve İslahat Hareketleri", çev.: Turan Koç, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, haz.: P. M. Holt ve Diğeri, IV, ss.177-201.
- , "İslâm'da İhyâ ve Reform Hareketleri", *İslâmî Yenilenme: Makaleler III*, çev.: Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.
- , "Kur'ân'da Allah Evren ve İnsan", *İslâmî Yenilenme: Makaleler II*, çev.: Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1999.
- Fuzûlî, *Fuzûlî Divânı*, haz.: Kenan Akyüz ve Arkadaşları, Akçağ Yayınları, Ankara 1990.
- Frager, Robert, *Süfî Psikolojisinde Gelişim Denge ve Uyum: Kalp Nefs ve Ruh*, çev.: İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâü Ulûmî'd-Dîn*, Mısır, ts.
- Halîfe Abdülhakim, "Muhammed İkbâl", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, Editör: M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul 1991, VI, ss.401-420.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1977.
- Hasan, Mumtaz, *Tribute to Iqbal*, Iqbal Academy Patistan, Lahore, 1982.
- Hüseynî, Agha İftikhar, "İkbâl ve Akıl", *Türkçe İkbâliyat İkbâl Akademisi Dergisi*, Pakistan, 1993, ss.109-128.
- el-İsfahanî, Hüseyn b. Muhammed Rağîb, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İstanbul 1986.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *İlâhî Aşk*, çev.: Mahmut Kanık, İnsan Yay., İstanbul 1998.
- İkbâl, Muhammed, *Bâl-i Cibrîl Cebrail'in Kanadı*, çev.: Yusuf Salih Karaca, Furkan Yay., İstanbul 1983.
- , *Bâl-i Cibrîl: Cebrail'in Kanadı*, çev.: Yusuf Salih Karaca, Furkan Yay., İstanbul 1983.
- , *Benlik ve Toplum Esrâr-ı Hûdî*, 2.bs., çev.: Ali Yüksel, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.
- , *Câvidnâme*, çev.: Annemarie Schimmel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- , *Darb-i Kelîm*, çev.: Ali Nihad Tarlan, R. C. D. Kültür Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1968.
- , *Doğudan Esintiler Darb-ı Kelîm*, çev.: N. Ahmed Asrar, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981.
- , *Hicaz Armağanı*, çev.: Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1968.
- , *İkbâl'den Şiirler Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem*, çev.: Ali Nihad Tarlan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1971.
- , *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: N. Ahmed Asrar, Birleşik Yay., İstanbul ts.
- , *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev.: Sofi Huri, Çeltüt Mat., İstanbul 1964.
- , *Külliyât-ı İkbâl*, haz. Câvid İkbâl, Şeyh Gulâm Ali Mat., Lahor, 1978.
- , *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben: Cebrail'in Kanadı*, çev.: Halil Toker, Şule Yayınları, İstanbul 1999.
- , *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 7th Reprinted, Kitab Bhavan, New Delhi, 2000.
- İmam-ı Rabbânî, Ahmed b. Abdülhad el-Fârûkî es-Serhendî, *el-Mektûbât*, I-III, Demir Kitabevi, İstanbul 1963.
- Kaplan, Mehmet, *Şiir Tahlilleri 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 1997.
- Kara, Mustafâ, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1995.
- Karahan, Abdülkadir, *Dr. Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1973.
- , *Fuzûlî Muhiti Hayâtı ve Şahsiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Kayanî, Muhammed Han, *Felsefe Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İkbâl*, İz Yayıncılık, İstanbul 2002.

- Kelâbâzî, Ebûbekir Muhammed, *Taarruf Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev.: Süleyman Uludağ, 2.bs., Dergah Yay., İstanbul 1992.
- Khatoon, Jamile, *İkbâl'in Felsefe Sisteminde Tanrı İnsan ve Kainat*, çev.: Celal Türer, Üniversite Kitabevi, İstanbul 2003.
- Kılıç, Sadık, "İnsanlık Bilinci ve Sevmek", *Yeni Ümit*, Cilt: 3, Sayı: 17, Temmuz-Eylül 1992, ss.40-46.
- el-Kindî, Yakûb b. İshak, *Felsefi Risâleler*, çev.: Mahmut Kaya, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Kocatürk, Saadettin, "Mevlânâ'nın Mânevî Şahsiyetinin Oluşumu ve Mevlânâ'nın Şiirinde Aşk Maneviyat ve Yeniden Doğuş", *Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni Bildiriler 15-17 Aralık 2000*, ss.477-497.
- Konur, Himmet, *İbrâhim Gülşenî Hayâtı Eserleri Tarikatı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- Kuyumcu, Fehmi, "Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984).
- Münevver, Muhammed, *İkbâl'de Kur'anî Hikmet*, çev.: M. Ali Özkan, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Mütercim Âsim Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, Matbaa-i Osmâniyye, İstanbul 1304-1305/1886-1887.
- Önder, Mehmet, "Hz. Mevlânâ'nın Sadık Bir Müridi Şâir ve Düşünür Muhammed İkbâl", *Pakistan Postası*, Cilt: 22, Sayı: 10, Eylül 1974, ss.6-7.
- Özön, Mustafâ Nihat, *Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1959.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Dîn ve Fitrat*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1990.
- , *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 19.bs., Yeni Boyut Yay., İstanbul 1999.
- , *Mevlânâ ve İnsan*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1993.
- , *Yeniden Yapılanmak Kur'an'a Dönüş*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1996.
- Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.
- Peterson Michael ve Diğerleri, "Reason and Religious Belief (Akıl ve İman)", *Din ve Bilim*, çev.: Cafer Sadık Yaran, Sidre Yay., Samsun, 1997.
- Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük İngilizce Fransızca Almanca Karşılıklar Terimler Deyimler Atasözleri*, I-X, Ansiklopedik Yay., İstanbul 1982.
- Rifaî, Kenan, *Şerhli Mesnevî-i Şerif*, Hülbe Yay., İstanbul 1973.
- Rolland, Romain, *Tolstoy Hayâtı*, çev.: Tahsin Yücel, Varlık Yayınları, İstanbul 1969.
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddîn, *Mesnevî*, çev.: Veled İzbudak, Gözden Geçiren: A. Gölpınarlı, İstanbul 1991.
- Saiyidan, K. G., *İkbâl'in Eğitim Fesefesi*, çev.: Necmettin Tozlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
- Schimmel, Annemarie, *Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbâl*, çev.: Senail Özkan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- Seyyid Muhammed Nûr, *Vâridat Şerhi*, haz.: M. Sadettin Bilginer-Mustafa Varlı, Esmâ Yayınları, İstanbul 1994.
- Sıddîkî, Mazharuddîn, *İslâm Dünyâsında Modernist Düşünce*, çev.: Murat Fırat-Göksel Korkmaz, Dergah Yay., İstanbul 1990.
- Soydan, Celal, *Urduca Manzum ve Mensur Eserler Işığında Allame Muhammed İkbâl*, (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. SBE.) Ankara, 1999.
- Sözen, Kemâl, "Farabî'de Akıl ve Aklın Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5, 1998, ss.65-80.
- Şeyh Fahreddîn İbrâhim b. Şehriyâr, "İstulâhât-ı Ehl-i Tasavvuf," çev.: Nurettin Bayburtlugil, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, İstanbul 1985, ss.345-361.
- Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, Şamil Yay., İstanbul, ts.
- Taylan, Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi Mantık İman*, İFAV Yay., İstanbul 1994.
- et-Tehânevî, Muhammed A'la b. Ali, *Kitabu Keşşâfî Istulâhâtî'l-Fünûn*, I-II, Tashîh, Muhammed Vecîh-Abdülhak-Gulâm Kadir, ez-İntişarât-ı Hayyâm ve Şurekâühû, Kalkûta, 1862.
- Timurtaş, Faruk Kadri, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Vilâyet Yayınları, İstanbul 1981.
- Topçu, Nurettin, "Aşkın Halleri", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 77, (Mayıs 1972), ss.16-19.
- , *İslâm ve İnsan Mevlânâ ve Tasavvuf*, Dergah Yay., İstanbul 1998.

- Tozlu, Necmettin, "İkbâl'in Eğitim Felsefesi", *Felsefe Dünyâsı*, Sayı: 16, Yaz 1995, ss.21-39.
Uludağ, Süleyman, "Akıl", *DİA*, II, 246-247.
-----, "Aşk", *DİA*, IV, 11-17.
-----, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yayınları, İstanbul 1979.